SADRİ MAKSUDİ ARSAL İÇİN BİR BİBLİYOGRAFYA DENEMESİ*

Ali Adem Yörük**

Bibliography of Sadri Maksudi Arsal

ÖZ

Sadri Maksudi Arsal'ın kitap, makale ve konuşmalarını içeren bu bibliyografya denemesi; hukuk, siyaset, İslâmlaşma öncesi Türk tarihi, Selçuklu ve Osmanlı tarihi, hukuk tarihi, Avrupa tarihi, dil, dil tarihi, felsefe, felsefe tarihi, milliyetçilik gibi sahalarda kitap ve makaleler kaleme alan, konuşmalar yapan, dersler veren bu çok yönlü Türk hukukçusunun ilim ve fikir hayatına, bibliyografyası cihetinden ışık tutmağı amaçlamaktadır. Bibliyografyanın sunduğu veriler çerçevesinde yazı hayatı ve fikrî serüveni üzerine bazı tespitler yapıldıktan sonra kronolojik olarak bibliyografik künyeler verilmiştir. Bu kısımda yayınlanmamış olanlar da dahil olmak üzere kitap, makale ve kimi konuşmalarına yer verilmiştir. İlmî ve fikrî ilgilerinin seyrini, değişen ve devam eden unsurları daha iyi yansıtacağı düşünülerek künyeler kronolojik olarak verilmiştir. Son kısımda ise hukuk telifatı hakkında çağdaşları tarafından yazılan kitap tanıtım yazılarının tam metinlerine ve iki önemli yazıya yer verilmiştir. Türkiye'deki yankıları ve faaliyetlerini önceleyen bu çalışma Sadri Maksudi Arsal'ın bibliyografyasına ilişkin yaygın bazı yanlışların düzeltilmesini sağladığı gibi hakkındaki çalışmalarda değerlendirilmeyen yazılarını da gündeme getirmektedir.

Anahtar kelimeler: Sadri Maksudi Arsal, bibliyografya, Türk hukukçuları, Türk hukuk tarihi, milliyetçilik

ABSTRACT

This bibliography includes Sadri Maksudi Arsal's books, articles and some speeches. Sadri Maksudi has written, spoken and lectured on the fields of law, politics, ancient Turkish history, history of law, history of Europe, language, philosophy, history

---

* Sadri Maksudi Arsal'ın bibliyografyasının gözden geçirilmesi gerektiğini söyleyen ve bu çalışma sırasında yardım ve irşatlarını esirgemeyen Prof. Dr. Ali Birinci üstadımıza müteşekkirim.

** Araş. Gör. Dr, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Tarihi Anabilim Dalı.

of philosophy, nationalism. This study aims to shed light on the academic life of a erudite Turkish lawyer through his bibliography. After the writing life is evaluated, a chronological list will be given. And in the last part, book review articles about his law books and two important article will be given. In this study, the activities of Sadri Maksudi Arsal in Turkey are given in more detail. Some common mistakes about the bibliography have been corrected. This work brings on the agenda unknown writings that are not considered in the studies about Sadri Maksudi Arsal.
Keywords: Sadri Maksudi Arsal, bibliography, Turkish jurists, Turkish legal history, nationalism

...

Sadri Maksudi Arsal'ın kitap, makale ve konferanslarını içeren bu bibliyografya denemesi; hukuk, siyaset, İslâmlaşma öncesi Türk tarihi, Selçuklu ve Osmanlı tarihi, hukuk tarihi, Avrupa tarihi, dil, dil tarihi, felsefe, felsefe tarihi, milliyetçilik gibi sahalarda kitap ve makaleler kaleme alan, konuşmalar yapan, dersler veren bu çok yönlü Türk hukukçusunun ilim ve fikir hayatına, bibliyografyası cihetinden ışık tutmağı amaçlamaktadır. Künyeleri kronolojik ve tenkitli bir şekilde sıralamadan önce bibliyografyanın sunduğu verilerden de yararlanarak yazı hayatı ve fikrî serüvenini kısaca değerlendirmek istiyoruz[1].

Kazan'ın bir köyünde, milli varlığının farkında müslüman bir azınlık içinde dünyaya gelen Sadri Maksudi, ilk gençlik yıllarından itibaren kalem denemeleri yoluyla İstanbul Türkçesiyle irtibatlar kurmağa çalışmış, yazı hayatına erken atılmış, hatta milli bir hikâye yazıp yayınlamak gibi hamlelerde bulunmuşsa da 1920'lere kadar daha çok Rusya müslümanlarının/Türklerinin milli varlığı için mücadele eden idealist bir devlet adamı ve ateşli bir hatip olarak faaliyet göstermiş, bu yönüyle tanınmıştır. İlk dönem Paris yıllarında mesaisini Fransızca başta olmak üzere dil çalışmalarına ve ciddi bir hukuk tahsiline hasretmiştir[2].

---

[1] Sadri Maksudi Arsal'ın kızı Adile Ayda'nın kaleme aldığı kitap, hayat hikâyesi için olduğu kadar bibliyografyası için de başlıca kaynaktır: Adile Ayda, *Sadri Maksudi Arsal*, Ankara, 1991, Kültür Bakanlığı Yayınları, 290 s. Adile Ayda, büyük bir hayranlık ve sevgi numunesi olan bu kitabından önce, Müjgan Cunbur'la *Ölümünün 20. Yılında Ord. Prof. Sadri Maksudi Arsal 1880-1957 Hayatı ve Eserleri* (Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1977) başlıklı bir kitapçık da çıkarmıştı. Biz kapsamlı kitabını esas aldık.

Prof. Dr. Ali Birinci, bu armağandaki "Türk Hukuk Tarihçisi Sadri Maksudî'nin Hayat Hikâyesi ve Eserleri" başlıklı yazısında Türk Tarih kongrelerindeki tebliğlerinin önemine işaret ettiği gibi görmediğimiz kitap ve makaleleri hakkında da ayrıntılı bilgiler vermiştir.

Almaz Miftahov'un Bilkent Üniversitesi'nde yaptığı "From Russia to Turkey: An Intellectual Biography of Sadri Maksudî Arsal (1878-1957)" başlıklı yüksek lisans tezi (Ankara 2003), inceleme imkânı bulamadığımız *Yuldız*'daki yazılar için tek mehazımızdır. Türkiye'ye gelişi ile yazı hayatının düzenli hale gelmesi arasında paralellik bulunmakla beraber, çalışmamızın önceki dönemi konu alan kaynaklar bakımından zayıflığını belirtmeği bilhassa zaruri görüyoruz. Öte yandan daha fazla yazdığı, konferans ve dersler verdiği Türkiye yıllarının bizim için daha önemli olduğu izahtan varestedir. Miftahov'un dikkat çektiği bazı yazılar için bkz Almaz Miftahov, *agt*, s. 33.

[2] Sadri Maksudi Ankara'ya geldiğinde şerefine bir çay ziyafeti veren Yusuf Akçura "en eski aşinası sıfatıyla" onu şöyle tanıtmıştı: "Sadri Maksudi Bey, Kazan köylerinden birinde doğmuştur. İlk tahsil hayatını medresede geçirmiş, fakat öğrenmek hususundaki derin aşkı sırf dinî mahiyette olan bu

1920'lere kadar düzenli bir yazı hayatı olduğu söylenemez[3]. *Türk Yurdu*'nın ilk sayısına yazı vermiş olmasına rağmen, Türkiye'de dar bir çevredeki şöhretini Duma'daki nutuklarına borçlu olduğu açıktır. İstanbul matbutında ilk görünüşü de, zannederiz, yine Duma Meclisi mensubu sıfatıyladır ve II. Meşrutiyet'in ilanından sonra Meclis-i Mebusan'ın ilk günlerine denk düşmektedir. Meclis-i Mebusan'a, Duma Meclisi'nin müslüman azasından gelen 16 Aralık 1908 tarihli telgrafın altında kâtip olarak onun imzası vardır:

> "Meclis-i Mebusan! Kardaş ve dindaş olan milletin Meclis-i Mebusanı'nın mutantan resm-i küşâdında Rusya hükümetinin Duma Meclisi'nin İslâm azaları tebrikât-ı biraderânelerini göndermekle kendilerini bahtiyar addederler ve müntehab vekilleri ve sizin vasıtanızla Osmanlı milletini selamlarız. Tarihimizin böyle şanlı bir gününde Devlet-i Aliyye-i Osmaniye'nin yeni esaslar üzerinde terekküb ve teşekkülünü ve refahiyetini, tarik-i hürriyet ve terakkide kemâl-i cesaretle hatve-endâz olmasını temenni eyleriz. Kalplerimizi imla etmesi icab eden mesrûriyeti idrâk ve kalplerimizde hâsıl olan in'ikâsât vasıtasıyla onun tesir-i amîkini hissetmekteyiz[4]".

Duma'da Rusya müslümanlarının haklarını korumak adına yaptığı konuşmalar İstanbul matbuatında, daha doğrusu İslamcı yayın organlarında hayli yankı uyandırmıştır. *Türk Yurdu*'nu çıkaracak Rusya kökenli yazarları bünyesinde barındıran *Sırat-ı Müstakim*, 1910 yılında üç konuşmasını yayınlamıştır. Tespit edebildiğimiz ilk konuşması *Sırat-ı Müstakim*'de çıkmıştır (28 Nisan 1910)[5]. Aynı yıl içinde yayınlanan başka bir konuşması *Sırat-ı Müstakim*'in yanı sıra Abdürreşid İbrahim'in önderliğinde İstanbul'da çıkarılan *Tearüf-i Müslimîn*[6] tarafın-

---

ilk tahsil ile iktifa etmeyecek kadar yüksek olduğu için o, bütün mahrumiyetlerine rağmen maruz kalacağı muhakkak olan müşkilatın hepsini göze alarak Paris'e gitmiştir. İlim arayan bu genç, Paris'e geldiği gün en basit şeyleri söyleyecek kadar Fransızca bilmiyordu. Fakat bu vaziyet onu en çetin bir tahsil hayatına atılmaktan men edemedi. Bir taraftan Fransız lisanını öğrendi, diğer taraftan Paris Darülfununu Hukuk Şubesi'ni doktor rütbesiyle bitirdi. Sadri Maksudi Bey aynı zamanda Rus Hukuk Medresesi'nden de doktorluk şehadetnamesiyle mezundur. Misafirimizin takdir ile, hayret ile nazar-ı dikkati celbeden en belli başlı seciyeleri arasında çalışmak hususundaki büyük sebâtını zikretmek icâb eder. O bütün ömründe bir dakika ilim peşinde koşmaktan hâlî kalmamıştır. Son zamanlarda Sadri Maksudi Bey Finlandiya'dan İsveç'e, oradan İngiltere'ye ve nihayet Fransa'ya geçerek Paris Darülfununu'nda kendi gayretiyle bir Türk Tarihi kürsüsü ihdâs ettirmeğe muvaffak oldu. Bir seneden beri bu dersleri Türkiyat meraklılarına tedris etmekle meşguldür". Bkz. "Yusuf Akçura Bey'in Çay Ziyafeti", *Hakimiyet-i Milliye*, 1272, 14 Teşrin-i sani 1924, s. 3.

[3] Yazı hayatıyla ilgili bir değerlendirme için bkz. Ali Birinci, "Türk Hukuk Tarihçisi Sadri Maksudî'nin Hayat Hikâyesi ve Eserleri".

[4] Telgrafın metnini aktaran kaynaklar arasında küçük farklar vardır. Bkz. "Meclis-i Mebusan Müzakerâtı", *Takvim-i Vekayi*, nr. 73, 10 Kânun-ı evvel 1324, s. 5. Ayrıca bkz. "Meclis-i Mebusan", *İkdam*, nr. 5237, 23 Kânun-ı evvel 1908, s. 1; "Meclis-i Mebusan", *Yeni Gazete*, nr. 125, 23 Kânun-ı evvel 1908, s. 1.

[5] "Duma'da İslâm Mebusu Sadreddin Maksud Efendi'nin Nutku", ("Âlem-i İslâm, Elvah-ı İntibah" başlığı altında), *Sırat-ı Müstakim*, IV/86, 15 Nisan 1326 [28 Nisan 1910], s. 135-136. Yazının başında "Rusya Meclis-i Mebusanı Müzakerât Mecmuası'ndan aynen nakledilmiştir" notu vardır.

[6] *Tearüf-i Müslimîn* için bkz. Nadir Özbek, "İkinci Meşrutiyet İstanbul'unda Tatar İslamcıları: Teârüf-i Müslimîn Dergisi", *Müteferrika*, sy. 21, Yaz 2002, s. 45-67.

dan iktibas edilmiştir (17 Kasım 1910)[7]. *Sırat-ı Müstakim* bir ay sonra başka bir konuşmasını daha yayınlamıştır[8]. Yusuf Akçura bu son konuşmayı, "Türk ve Tatar Birdir, Türkler Medeniyete Hizmet Etmiştir" başlıklı konferansında kendi tezini delillendirirken yorumlayarak aktarmıştır[9]. Yıllar sonra, 1917'de Kadetler Kongresi'nde yaptığı konuşmayı ise *Türk Yurdu* yayınlayacaktır[10].

İlk bakışta, Sadri Maksudi'nin ömrünün neredeyse ilk kırk yılını siyasi mücadeleye, geri kalanını ise bilimsel çalışmalara hasretmiş olduğuna hükmedilebilir. Bu esasen doğru olmakla beraber, iki dönemi keskin bir şekilde birbirinden ayırmak; yoğun siyasi faaliyetler içinde bulunduğu dönemde Türk tarihiyle ilgilenmediğini, yine aynı şekilde Türkiye'ye

---

7 "Duma'da İslâm Mebusu Maksudof'un Parlak Bir Nutku", *Tearüf-i Müslimîn*, nr. 22, 4 Teşrinisâni 1326 [17 Kasım 1910], s. 361; "Rusya'da Sâkin Müslüman Kardaşlarımızın Muhafaza-i Din ü Milliyet Cihâdları", *Sırat-ı Müstakim*, nr. 115, 4 Teşrin-i sani 326 [17 Kasım 1910], s. 191-192. İki dergi de konuşma metnini *Osmanischer Lloyd*'dan tercüme etmiştir. *Tearüf-i Müslimîn*'de yazının başında, "Sen-Petersburg'dan *Osmanischer Lloyd*'da yazılıyor: Teşrin-i evvelin beşinci günü Rus Parlamentosu mebusanından ve Cemaat-i İslâmiye mütehayyizânından Sadreddin Efendi Maksudof'un parlak bir nutkunu istimâ eylemiştir. Nutuk pek uzun olduğundan şâyân-ı dikkat fıkralarını buraya derc ediyoruz" notu; *Sırat-ı Müstakim*'de ise "Geçen haftaki nüshamızda bir musibet-i milliye diye Rusya'da Türk-müslüman kardeşlerimizin başına inmekte olan saika-i müdhişeden bahsetmiştik. Müslüman mekteplerinde Türk lisanını ve din taliminin tenkis ve izalesi îçin tanzim edilen lâyiha-i kanuniyenin müzakeresine Duma Meclisi'nde başlandı. Cereyan eden müzakerâtın hitâmını henüz öğrenemedik. *Osmanischer Lloyd*'un Petersburg muhbiri (Bir Alman gazetesinin muhbiri, bir Türk gazetesinin değil!) müslüman mebuslarından Sadri Efendi Maksud'un nutku hulâsasını gazetesine haber vermiş olduğundan, onu aşağıya tercüme ve naklediyoruz" notu vardır.

8 "Rusya Meclis-i Mebusanı'nda Kazan Mebusu Sadri Efendi Maksudi'nin Mühim Bir Nutku", *Sırat-ı Müstakim*, V/121, 16 Kanun-ı evvel 1326 [29 Aralık 1910], s. 287-288. *Sırat-ı Müstakim*'in notu şöyle: "*Sırat-ı Müstakim* kari'lerine malumdur ki bir buçuk aydan beri Rus Meclis-i Mebusanı, Rusyalı müslüman kardeşlerimizin istikballeri için fevkalâde haiz-i ehemmiyet Tedrisat-ı İbtidâiye kanun lâyihasının müzakeresiyle meşguldür. Müzakere esnasında azlıklarını ikdâm ve gayretleriyle tazmine çalışan müslüman mebusları, müdafaa-i hukuktan asla geri durmadılar; her biri birkaç defa ciddi ve mühim nutuklar söylediler. Ez-cümle Kazan mebusu Sadri Efendi'nin bilhassa Alekseyef namında bir Rus'un taarruzâtına mukabele olmak üzere îrâd ettiği nutuk, müslümanlık ve Türklük nikât-ı nazarından pek şâyân-ı dikkat olduğundan bazı aksâmını aşağıya naklediyoruz". Bundan sonra Alekseyef'in sözleri ve Sadri Maksudi'nin Maarif nazırı vekiline ve Alekseyef'e cevabı verilmiştir.

9 *Altun Armağan - Türk Kardeşlerimize* içinde, (*Türk Yurdu*'nın hediyesi, yirmi dördüncü sayıya ilave), İstanbul, Tanin Matbaası, 1328, s. 47-50. Bu kısmın sadeleştirilmiş yayını için bkz. Yusuf Akçura, "Sadri Maksudi", *Türk Kültürü*, sy. 176, Haziran 1977, s. 497-499.

10 "Sadreddin Efendi Maksudi Tarafından Kade[t]ler Kongresinde İrad Edilen Nutuk", *Türk Yurdu*, sy. 140, 2 Ağustos 1333 [1917], s. 3531-3532. Başında "*Türk Yurdu* 24 Mayıs 1333 tarihli, cilt 12, sayı 7 [sy. 135] nüshasında Rusça *Retch* gazetesinden alarak Kadetler Fırkası'nın son kongresinde sâbık Kazan mebusu Sadreddin Maksudi Efendi'nin irad etmiş olduğu nutku derc eylemiş idik. Bu kerre elimize vâsıl olan Türkçe *Yıldız* gazetesinde gördüğümüz metinde mezkûr nutkun Rus gazetesinde noksan intişâr etmiş olduğunu anladık. Osmanlı Türklüğüne şiddet-i alakası olan bu nutkun tamamını aynen buraya derc eyliyoruz" notu vardır. *Retch* gazetesinden (nr. 73, 27 Mart-10 Nisan 1917) yapılan tercüme için bkz. "Şimal Türkleri ve İstanbul Meselesi", *Türk Yurdu*, nr. 135, 24 Mayıs 1333, s. 3453-3454. Ayrıca bkz. Adile Ayda, *Sadri Maksudi Arsal*, s. 86-87.

geldikten sonra ömrünü adadığı siyasi görüşleri terkettiğini söylemek mümkün görünmemektedir. Aktif siyasi mücadeleyi terketmekle beraber Sadri Maksudi'nin yazı hayatı, dert edindiği meseleler, izini sürdüğü sorular dikkate alınırsa kesintiden çok devamlılık ve tutarlılık arayışından bahsetmek yerinde olacaktır. İstiklâlini kaybetmiş milletlerin intibahında tarih ve edebiyatın tesiri meselesiyle başladığı Türkiye'deki yazı hayatını, milliyet duygusunun sosyolojik esaslarını araştırmakla bitirmiş olması hususunun üzerinde önemle durulması gerektiğine Abdullah Battal Taymas vefatından hemen sonra dikkat çekmişti[11]. 1924 ve 1925'te yayınladığı Finlerin ve Çeklerin milli intibahı ile ilgili yazılarını[12], bağlama göre tashih ve tadil ederek hem *Türk Dili için* kitabında, hem de *Milliyet Duygusunun Sosyolojik Esasları*'nda kullanmış olması Abdullah Battal'ı teyit eder. Henüz öğrencilik yıllarında Yusuf Akçura ile birlikte kaleme aldıkları, Gaspıralı İsmail Bey'in *Tercüman* gazetesinin 20. yılı için jübileye çağrı broşürü, bu konulardaki hissiyat ve kanaatlerinin düzenli yazı hayatından çok erken oluştuğunu göstermektedir[13].

Tarih ve dil konularında yayınlar yapmamakla beraber Paris'teki öğrencilik yıllarında Joseph Halévy'den (1827-1917), Rusya döndükten sonra ise özellikle Wilhelm Radloff'tan (1937-1918) etkilenerek Türkoloji sahasına merak ve ciddiyetle eğildiği anlaşılmaktadır. 1925 yılında, Ankara Hukuk Mektebi'nde vermeğe başladığı Türk Hukuku Tarihi dersinde Halévy'nin "Biliyor musunuz, Türkler, sizin eslâfınız, bu [Orhun] kitabeleri[ni] yazdığı vakit, bugünkü Avrupa kavimlerinden hiçbirinin teşekkül etmiş lisanı yoktu. Bundan bin iki yüz sene mukaddem münkeşif bir lisan sahibi olan bir ırk; büyük, mütemeddin bir ırktır. Kendinizi âleme tanıtmağa sa'y etmelisiniz" sözünü aktardıktan sonra şu cümleyi ekleyecektir: "Şu suretle, biz Türk talebeleri kalbine birinci defa Türklük muhabbeti, Türkçülük hissi telkin eden bir Türk olmayıp bir Fransız idi ve müteveffa Mösyö Halévy haklı idi"[14]. Radloff'tan da sohbetlerine veya ders halkasına katılarak, ancak özellikle kitapları yoluyla faydalandığı bilinmektedir. Vefatından sonra hakkındaki ilk kitabı kaleme alan;

---

11 A. Battal Taymas, *Kazanlı Türk Meşhurlarından İki Maksudîler - Kişilikleri, Fikir Hayatları ve Eserleri*, İstanbul, 1959, s. 52.

12 Bu yazılar armağanın Çeviri bölümüne alınmıştır.

13 Sadri Maksudi tarafından Kazan Türkçesiyle yazılan metin üzerinde Yusuf Akçura'nın "birçok tadiller ve ilaveler"i bulunmaktaydı. Broşür Cenevre'de Mahir Said Bey'in matbaasında (1902-1903?) basılmıştır. "Risale herhangi bir mektup zarfına sokulabilecek hacimde idi, ince kağıda basılmış yirmi altı sahifeden ibaretti". Bu broşürün içeriği, yazılma ve basılma hikâyesi için bkz. Sadri Maksudî Arsal, "Dostum Yusuf Akçura", *Türk Kültürü*, sy. 174, 1977, s. 349-351.

14 Sadri Maksudi, *Türk Hukuku Tarihi*, 1925-1926 ders notu, s. 7 (mükerrer). Halévy ile tanışması, derse Yusuf Akçura ile birlikte katılmaları ve Halévy'nin Türkler hakkındaki müsbet sözleri için ayrıca bkz. Sadri Maksudi, "Yusuf Akçura", *Türk Kültürü*, sy. 174, 1977, s. 347-348. Sadri Maksudi onu her ne kadar ihtiyar bir Fransız müsteşrik olarak tanımışsa da Edirne doğumlu bir Osmanlı Yahudisi olan Halevi, Türkiye'ye de Türklere de yabancı değildi. "Yahudi aydınlanması" hareketinin başta gelen ismi olarak Edirne'de Yahudi cemaati içindeki faaliyetleri ve tesiri için bkz. Rodrigue, Aron, "Jewish Enlightment and Nationalism in the Ottoman Balkans: Barukh Mitrani in Edirne in the Second Half of the Nineteenth Century", *Minorities in the Ottoman Empire*, Molly Greene (Ed.), Princeton, Markus Wiener Publishers, 2005, s. 129-133.

çağdaşı, "ildeş"i ve "emel"daşı olmaktan gelen vukufiyetle çok kıymetli bilgiler veren Abdullah Battal Taymas *Türk Dili için* yayınlandıktan sonra Yusuf Osman Bey'le girdiği polemikte, Sadri Maksudi'nin hayat hikâyesinde Radloff'a nasıl bir yer verilmesi gerektiği konusunda önemli bir uyarıda bulunmuştur: "Tenkitçinin fikrine göre Sadri Bey 'meşhur Türkolog ve müsteşrik' Radloff'un talebesindenmiş. Eğer bundan maksadı 'Sadri Bey, şüphesiz, Radloff'un eserlerini okumuş ve onlardan istifade etmiş olacak. Binaenaleyh onun şakirdi sayılabilir' demekse buna karşı bir diyeceğimiz yoktur; fakat bunu tasrih etmenin manası nedir? Eğer Sadri Bey'in Radloff'tan ders almış olduğu iddia ediliyorsa, bu, elbette doğru değildir. Sadri Bey'in fazlı ve değeri malûmdur; 500 sahifelik ter taze eseri de meydandadır. Şu halde bu değerli zatı olmadık şeylerle ve uydurma meziyetlerle desteklemeğe ne lüzum vardır?"[15].

Fransızca bilen hukukçu bir milletvekili-hatip olarak mücadelesini diplomatik yollarla devam ettirmek düşüncesiyle, ölüm tehdidi altında yaşadığı, Rusya'dan kaçmak zorunda kalan[16] Sadri Maksudi, Avrupa'daki bu yıllarında Türk tarihi ve dili çalışmalarını yoğunlaştırmış, "büyük milli emeller" peşinden yürüyerek Türkolojinin eşiğine varmıştır. Bu geçişi en doğru şekilde yorumlayan kişi, Sadri Maksudi'yi hukuk tahsili yaptığı yıllardan tanıyan[17] ve ona Sorbon Üniversitesi'nin kapılarını açan Prof. Mösyö Émile Haumant (1859-1942) olmuştur kanaatindeyiz. Sadri Maksudi'yi önce konferans vermek üzere müdürü olduğu Sorbon Üniversitesi Slav Araştırmalar Enstitüsü'ne davet eden[18] Haumant, 4 Aralık 1923 tarihindeki ilk Türk Akvâmı Tarihi dersinde, bu eski öğrencisini takdim ederken ilmî ve siyasî olarak ikiye ayrılan faaliyetlerinden bahsetmiş ve "bunları netice itibariyle aynı hedefe matûf gör"düğünü söylemişti. Ona göre bu mefkureler bir taraftan milli ve siyasi istiklâli hedeflemektedir, diğer taraftan asri medeniyetin "Türk milletinde intişârına hizmet"tir[19].

---

15 Aptullah Bat[tal], "Sadri Maksûdî Bey'in Kitabı Etrafında Bir Münakaşa", *Vakit*, 30 Mart 1931, s. 5. Abdullah Battal şunları da söyler: "Yusuf Osman Bey *Türk Dili için* müellifinin ilmî faaliyeti hakkında da olmadık bazı şeyler yazmıştır. Onun iddiasına göre, müellifin bundan başka da, Kazan Türkçesi ile, Rusça ve Fransızca birçok ilmî eserleri varmış. Biz bunu bugün ancak Yusuf Osman Bey'den öğreniyoruz. Elbette bir adamın ilmî eserlerinin bulunmaması onun için bir nakisa teşkil etmez ve kimse kimseyi 'senin niçin ilmî eserin yok?' diye muaheze edemez. Fakat olmıyan şeyleri olmuş gibi göstermekle de insanın derecesi yükselmez... Zannetmem ki, onun, işkembeden söyliyen acemî meddahların çürük desteklerine de ihtiyacı olsun". Bkz. *aynı yer*.

16 Sadri Maksudi'nin aslında kalıp mücadele etmeği ne kadar idealize ettiği Ahmet Temir'in şu sözlerinden anlaşılmaktadır: "[Hadi Atlasi] bazen imkânlar doğduğu halde Rusya dışına çıkmayı kabul etmeyip, halkının kaderini paylaşmayı tercih etmiştir. Sadri Maksudi onu bu bakımdan, katolik engizisyon mahkemesi tarafından ölüme mahkum edilerek yakılan rahip Savonarola'ya (1452-1498) benzetirdi". Bkz. Ahmet Temir, *Vatanım Türkiye - Rusya-Almanya-Türkiye Üçgeninde Memleket Sevgisi ve Hasretle Şekillenmiş Bir Hayat Hikâyesi*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2011, s. 41.

17 Hukuk öğrencisi iken Durkheim, Lévy Bruhl, Espinas, Seignobos, Tarde, Leroy-Beaulieu gibi isimlerin yanı sıra Haumant'ın derslerini de takip etmişti. Bkz. Sadri Maksudi, "Yusuf Akçura", *Türk Kültürü*, sy. 174, 1977, s. 347.

18 *Le Journal*, nr. 11187, 4 Haziran 1923, s. 2.

19 Alâettin Cemil, "Sorbon'da Türk Akvâmı Tarihi", *Vakit*, nr. 2144, 16 Kânun-ı evvel 1923, s. 3. Sorbon'daki dersleri hakkında daha fazla bilgi için armağanın Çeviri bölümüne bakınız.

Sorbon'daki dersleri Sadri Maksudi'ye girdiği bu yeni yolda araştırmalarını değerlendirme ve derinleştirme imkânı sunmuştur. Sorbon'da kürsü sahibi olması Türkiye'ye gelme sürecinde belirleyici olmuş, 1924 yılının sonunda Ankara ve İstanbul'da verdiği konferanslar ise onu geniş bir kitleye tanıtmıştır. İfadesini keskinleştirmek için "Türk ırkı"nın meziyetleri kadar zaaf ve kusurlarını da vurgulu bir şekilde anlattığı "Türk Tarihinin Telkinatı"[20] başlıklı konferansı[21], o gün de, sonrasında da ilgi çekmiştir[22]. Sadri Maksudi'nin iyi bir hatip olduğu konusunda kaynaklar birleşmektedir[23]. Konferans veya ders takrirlerini başarıyla yazıya dönüştürmek veya yazacağı meseleleri önce bir konuşmada ele almak, bütün yazı hayatı bakımından işaret edilmesi gereken baskın özelliklerinden biridir.

"Türk Tarihinin Telkinatı" konferansının içeriğinden yola çıkarak, Ankara'daki üçüncü konferansı olan "Türk Tarihinde Halk, Kahramanlar ve Hanedanlar" başlıklı konferansın,

---

20 Yayınlanan metinde bu başlık kullanılmıştır. Konferansın başlığını *Türk Yurdu* "Türk Tarihinin Umumî Telkinleri" şeklinde vermektedir. *Türk Yurdu*'nun faaliyetleri sayılırken konferanstan şu şekilde bahsediliyor: "14 Teşrin-i sani Cuma günü de, Paris'ten İstanbul'a gelerek Ocak tarafından Ankara'ya davet edilen Paris Sorbonne Darülfünunu'nda Türk Tarihi müderrisi Sadri Maksudi Bey 'Türk Tarihinin Umumî Telkinleri' mevzulu bir konferans verdiler ki sâmileri üzerinde derin bir alaka uyandıran ve tesir yapan bu mühim konferansı karilerimiz gelecek nüshamızda okuyacaklardır". Bkz. "Şuûn", *Türk Yurdu*, I/3, Kânun-ı evvel 1340, s. 240.

21 Konferansın duyurusu için bkz. "Türk Ocağında Konferans", *Hakimiyet-i Milliye*, nr. 1272, 14 Teşrin-i sani 1924, s. 3; Adile Ayda, *Sadri Maksudi Arsal*, s. 150. Konferansta ele alınan başlıca konular için bkz. "Türk Ocağında, Sadri Maksudi Bey'in Cuma Konferansı", *Hakimiyet-i Milliye*, nr. 1273, 16 Teşrin-i sani 1924, s. 2.

22 *Çığır*'da çıkmış, inceleyemediğimiz neşir için bkz. *Çığır*, sy. 93, 1940, s. 40-50; sy. 94, 1940, s. 79-82; sy. 95, 1940, s. 111-115. Konferans metni hakkında bkz. Bilgay Esemenli, "Profesör Sadri Maksudi Arsal'ın 'Türk Tarihi Telkinatı' Adlı Bir Konferansı Üzerine", *Türk Kültürü*, sy. 53, Mart 1967, s. 340-343; Tayyip Gökbilgin, "Sadri Maksudi'nin Türk Tarihi ve Türk Soyu Hakkındaki Görüşleri", *Türk Yurdu*, sy. 346, Nisan-Mayıs 1970, s. 23-27. Adile Ayda, Gökbilgin'in konferansı tam metin halinde yayınladığını söylemekteyse de (*Sadri Maksudi Arsal*, s. 153); bu yazıda, Sadri Maksudi'nin bu konferans ile birlikte Türk Tarih kongrelerindeki tebliğleri ve konuyla ilgili diğer makaleleri değerlendirilmektedir.

23 Hamdullah Subhi'nin *Günebakan* adlı eseri hakkında yazdığı edebî yazı, "hitabet üzerine" düşündüğünü de göstermektedir: "*Günebakan* müellifine Hatiptir diyorlar. Doğrudur. Fakat Hatip kimdir? Hatiplik nedir? Bu mefhum üzerinde az düşünenler, Hatipliği sadece güzel söz söylemek kabiliyeti zannederler. Doğru değildir. Güzel söz söylemek Hatipliğin esası, mahiyeti değil, ancak bir neticesidir, bir tecellisidir. Hatip ismine lâyık olan tarihî söz sahiplerinin herhangi birisinin herhangi bir nutkunu tahlil ederseniz, Hatibin büyüklüğü cümlelerin şeklinden değil, cümleler vasıtasile görebildiğimiz ruhun nadir vasıflarından ileri geldiğini görürsünüz. Bütün beşeriyet tarafından Çiçero'nun büyük şair olarak tanınmasını temin eden amil Latince cümlelerin dizilişi değil, 'Pro Milone' nutku gibi nutuklarında tecelli eden yüksek görüşleridir. Hatip demek her şeyden e[v]vel düzel duyan, güzel düşünen, güzel gören adam demektir. Hatip olmak, güzel ruh sahibi olmaktan ibarettir. Ruhunda ulviyet olmayan kimse ne güzel cümleler tertip ederse etsin, ne kadar parlak sözler dizerse dizsin Hatip değildir. Okuyan bu farkı derhal hisseder". Bkz. "*Günebakan* Aşk Peygamberi", *Hakimiyet-i Milliye*, nr. 3023, 10 Aralık 1929, s. 2. Sadri Maksudi'nin bu yazısı, kitap hakkındaki diğer yazılardan edebi kıymet itibariyle de üstün görünmektedir. Yusuf Ziya'nın *Politika*'da; Sadri Maksudi, Faruk Nafiz, Aka Gündüz, Yakup Kadri ve Reşit Saffet'in *Hakimiyet-i Milliye*'de yazdığı yazılar *Türk Yurdu* tarafından iktibas edilmiştir. Bkz. Hüseyin Tuncer, *Türk Yurdu Bibliyografyası*, İzmir, Akademi Yay., 1993, s. 97.

bir şerh mahiyetinde olduğu söylenebilir. İstanbul Darülfununu Konferans Salonu'nda verdiği "Türk Tarihine Umumî Bir Nazar" başlıklı konferans[24] ise "Türk Tarihinin Telkinatı" konferansının İstanbul'da yapılmış tekrarından ibarettir. "Türk Tarihinin Telkinatı" konferansının yayınlanan metni ile "Türk Tarihine Umumî Bir Nazar" konferansının basında çıkan geniş özetleri örtüşmektedir[25]. Hem Ankara'da, hem de İstanbul'da seçtiği konferans başlıklarından bir diğeri "Türk Birliği"dir[26]. *Türk Yurdu*, "Türk Tarihinin Telkinatı"nı konferanslardan hemen sonra yayınlayacaktır. Sadri Maksudi'nin, Ağustos 1925'de "Türk Birliği 1: Eski Türklerde Dil ve Hars Birliği" başlıklı bir yazısı yayınlanacaksa da bunun konferansla ne ölçüde ilgili olduğu bilinmemektedir. Yazının esasen bu konferanslara dayanması muhtemel olmakla beraber, başında konferansla ilişkisine dair bir not bulunmamaktadır. Bir seri yazı olarak düşündüğü için konuyu daha geniş kapsamlı ele almağı planladığı anlaşılmaktadır. Aynı şekilde, Eylül 1925'te yayınlanan "Lisanların İnkişâf ve Tekâmülünde Akademilerin Rolü" başlıklı yazısının başında da konferans metni olduğuna dair bir not yoktur. Bu yazının, İstanbul'da verdiği son konferansın metni olduğu tahmini-

---

24 Konferansın "Türk Tarihine Bir Nazar" başlığıyla duyurusu için bkz. "Darülfünun'da Konferans", *İkdam*, nr. 9949, 14 Kânun-ı evvel 1924, s. 3. Tevhid-i Efkâr konferansı şöyle duyurmuştur: "Sadri Maksudi Bey Kazanlı erbâb-ı irfandan olup ömrünü Türk tarihi tedkikâtına hasreylemiş ve bu mesaisinin neticesi olarak Sorbon'da Türk Tarihi müderrisliğine tayin edilmiştir. Türkler ve Türkçülük hakkında tedkikât-ı vâsia ve efkâr-ı mahsusası olan mumaileyh bugün Darülfünun'da saat üçte bir konferans verecektir ki bu konferansın şübbân-ı irfanımız için mûcib-i istifade olacağı şüphesizdir" (Haberin yanında bir fotoğrafı vardır). Bkz. "Bugünkü Mühim Konferans", *Tevhid-i Efkâr*, 4276-1248, 15 Kânun-ı evvel 1924, s. 1.

25 "Sadri Maksudi Bey'in Mühim Bir Konferansı", *Vatan*, nr. 604, 16 Kânun-ı evvel 1924, s. 4; "Türk Milleti Edebiyyen Hürdür, İstiklâl-peresttir, Kahramandır", *Tevhid-i Efkâr*, nr. 4277-1249, 16 Kânun-ı evvel 1924; "Sadri Maksudi Bey'in Konferansı", *Yeni Kafkasya*, II/7, 1 Kânun-ı sâni 1340 [Aralık 1924], s. 15-16. Ankara'da verdiği "Türk Tarihinin Telkinatı" konferansı da "Türk tarihinin umumî hatları üzerine bir bakış mahiyetinde..." şeklinde sunulmuştu. Bkz. "Türk Ocağında, Sadri Maksudi Bey'in Cuma Konferansı", *Hakimiyet-i Milliye*, nr. 1273, 16 Teşrin-i sani 1924, s. 2.

26 *Hakimiyet-i Milliye*'nin Ankara'daki ikinci ve üçüncü konferansı için verdiği bilgi şöyle: "Hazır bulunanların recası üzerine Türk Ocağı İdare Hey'eti müderris Sadri Maksudi Bey'i hususi hasbihallere davet etmiştir. Bu maksatla yarınki Pazartesi akşamı, yani Salı gecesi saat sekizde Türk Birliği mevzuuna dair umumi bir konferans verilecektir. Ayrıca Çarşamba akşamı, yani Perşembe gecesi yine saat sekizde müderrise arzu edilen sualler sorulmak üzere bir içtima akd edilecektir. Cuma günü de öğleden sonra ikide umumi konferans olarak Türk Tarihinde Halk, Kahramanlar ve Hanedanları mevzuuna dair mütalaâtını söyleyecektir". Bkz. "Türk Ocağında, Sadri Maksudi Bey'in Cuma Konferansı", *Hakimiyet-i Milliye*, nr. 1273, 16 Teşrin-i sani 1924, s. 2. Ayrıca bkz. "Sadri Maksudi Bey'in Son Konferansı", *Hakimiyet-i Milliye*, nr. 1278, 21 Teşrin-i sani 1924, s. 3. "Salı gecesi" ifadesi yanlış anlaşıldığından "Türk Birliği" konferansının 18 Kasım'da verildiği zannedilmiştir. Bkz. Adile Ayda, *Sadri Maksudi Arsal*, s. 150. Miftahov, başka bir kaynağa dayanarak (Hüseyin Tuncer-Yücel Hacaloğlu-Ragıp Memişoğlu, *Türk Ocakları Tarihi (Açıklamalı Kronoloji)*, Ankara, 1998, I, 125-126), "Türk Tarihinde Halk, Kahraman ve Hanedan Rolü" konferansının 17 Kasım'da, "Türk Birliği" konferansının 21 Kasım'da verildiğini, soruları ise 19 Kasım'da cevapladığını yazmaktadır. Bkz. Miftahov, *agt*, s. 50.
İstanbul'daki "Türk Birliği" konferansı için bkz. "Sadri Maksudi Bey'in Konferansları", *Yeni Kafkasya*, II/6, 18 Kânun-ı evvel 1340 [18 Aralık 1924], s. 16.

ni[27] teyit eden başka bir bilgiye de ulaşamadığımızdan bu tahmine ihtiyatla yaklaşıyoruz.

Sadri Maksudi, Türkiye'de ilgi çekici konferanslar verdikten kısa bir süre sonra Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlığına kabul edilmiştir. Bu arada dil ve tarih çalışmalarına devam etmekle beraber, Türkiye'de birkaç ay geçirdikten sonra, Ankara Hukuk Mektebi'nin profesörleri arasına katılması için yapılan teklifi kabul etmiştir. Bu tercih, 1925 yılının yaz aylarında bir yandan Hamdullah Subhi'nin girişimleriyle oluşturulan Türkolog zümresi arasındaki ihtilaflarla, öte yandan Ankara'nın medeni kanun meselesine yaklaşımının istikamet değiştirmesiyle alakalı görünmektedir. Bununla beraber Türk tarihi ve dili ile ilgili çalışmalarını bir yana bırakmayarak iddialı yayınlar yapmağa devam etmiştir. Hukuk, tarih ve dil ilgilerini nasıl telif ettiği meselesinin ayrıca ele alınması gerekmekle beraber Türk Hukuku Tarihi kürsüsünün, belirli siyasi şartlar altında ve Sadri Maksudi'nin ilgi sahalarının kavşağında ortaya çıktığını söyleyebiliriz. Sadri Maksudi, Ankara Hukuk Mektebi'nde görev aldıktan sonra uhdesine verilen derslerin kitaplarını yazmış[28], Ankara merkezli tarih ve dil çalışmalarına da katkıda bulunmuştur.

Cumhuriyetin kurucu kadrosuyla yakın ilişkilerinden ötürü Ankara Hukuk Mektebi'nin hayatında önemli bir yer tuttuğu şüphesizdir. Bununla beraber *Ankara Hukuk Fakültesi Dergisi*'nde sadece bir yazısı –ki bir konferans metnidir– yayınlanmıştır. Halbuki yaş haddinden emekliliğe ayrıldıktan sonra döndüğü İstanbul Hukuk Fakültesi üç büyük eserini, ayrıca fakülte mecmuası çok önem verdiği *Kutadgu Bilig* ve Fârâbi hakkındaki yazılarını yayınlamıştır.

Sadri Maksudi bir yıllık emeklilik fasılasında, 1946 seçim günlerine kadar *Tasvir* gazetesine bir kısmı hacimli yazılar yazmıştır (21 Ekim 1945-7 Temmuz 1946). Hem Sadri Maksudi'nin fikrî serüveni hem Türkiye'nin çok partili hayata geçiş süreciyle ilgili bu kıymetli yazıların gazete sayfalarında kalmış olması şaşırtıcıdır[29].

Son olarak yayınlanmayan veya devamı gelmeyen eserlerine dair birkaç hususa da değinmekte fayda var. *Considérations sur le passé, le présent et el role historique de la race turque* (*Türk Irkının Geçmişi, Bugünü ve Tarihî Rolü Hakkında Düşünceler*) adlı bir eser yazmakta olduğunu Carra de Vaux'a kendisi söylemiştir[30]. Sorbonne'daki derslerinin adı, daha önemlisi içeriğiyle örtüştüğü için metnin bu dersle bağlantılı olduğuna kesin gözüyle bakıyoruz. Bu derslerin hazırlığı ve takriri esnasında kaleme alınmış olmalıdır. Kitabın yazımını bitirip bitirmediği kesin olarak bilinmemekle beraber, adı dikkate alındığında Hamdullah Subhi'nin Sadri Maksudi'ye yazdığı 15 Nisan 1341/1925 tarihli mektupta Telif ve Tercüme

---

27 Adile Ayda, *Sadri Maksudi Arsal*, s. 152.

28 Ders kitapları hakkındaki yazılar için bkz. Ek 2.

29 Bu çalışmada *Tasvir*'de yayınlandığı halde bibliyografyasına girmemiş bazı yazılar da tespit edilmiştir. *Tasvir*'deki ilk yazısını ekte veriyoruz (Ek 3). Bu ilk yazının gazete yazarlığını tanımak bakımından temsil edici bir örnek olduğu söylenemez. Zira kronolojik listede görüleceği üzere çok çeşitli konularda gazete yazısı yazmıştır. Bununla beraber gazete yazarlığına ideolojik bir tercihi de ifade eden bu yazıyla başlaması önemsenmelidir.

30 Carra de Vaux, *Les penseurs de l'Islam - Les sectes; le libéralisme moderne*, Paris, Librarie Paul Geuthner, 1926, V, 404-408'den naklen Adile Ayda, *Sadri Maksudi Arsal*, s. 140.

faslından satın alacağını belirttiği eserin bu kitap olması muhtemeldir[31]. Basılmamış diğer eseri olan *Turquisme*'in, tarihi bir eser olarak adlandırılmış olamayacağı kanaatindeyiz.

Turquisme'e[32] gelince; İstanbul'da konferanslar verdiği sırada, Telif ve Tercüme Encümeni'ne kabul edileceğine ve *Harsî Türkçülük* adlı eserinin basımına karar verildiğine dair bir haber çıkmıştır[33]. Eserin basına yansıyan adını ve yazıldığı dönemi dikkate alarak *Harsî Türkçülük*'ün *Turquisme* adlı Fransızca eser olduğunu tahmin ediyoruz. *Turquisme*'in, hâlen Sadri Maksudi'nin vârisleri tarafından muhafaza edilen, daktilo edilmiş iki nüshası vardır ve birinin kapağındaki "Türk ırkının kurtarıcısı, Türk tarihinin en büyük siması, Türklük için mukaddes kalacak muhterem ve muazzez Mustafa Kemal Paşa hazretlerine hudutsuz ihtiramımla beraber takdime cesaret ediyorum" şeklinde ithaf cümlesi, Mustafa Kemal'e takdim etmeği düşündüğünü, ancak takdim etmediğini göstermektedir. Adile Ayda, siyasi ve ideolojik ortamın uygun olmamasından ötürü eserin Mustafa Kemal'e takdim edilmediğini, Yusuf Akçura'nın bu yönde bir ihtarının da olabileceğini belirtmektedir[34]. Bununla beraber yukarıda işaret ettiğimiz haber, Sadri Maksudi'nin konferans vermek üzere Ankara'dan sonra geldiği İstanbul'da bulunduğu sırada eserin kamuoyunca bilindiğini ve basımına dair fikrin canlı olduğunu göstermektedir. Kitabın Türkçe adının basında *Harsî Türkçülük* olarak zikredilmesi, üzerinde durulması gereken başka bir husustur.

İstanbul Hukuk Fakültesi'ndeki halefi Ahmet Selçuk Özçelik'in "Avrupa Feodalitesinin Mahiyeti, Menşei, Avrupa'nın Siyasi ve Medeni İnkişafındaki Rolü ve Türklerin Timar Teşkilatıyla Mukayesesi" başlıklı tezinde kaynak olarak kullandığı ve İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nde 1948-1949 ders yılındaki ders takrirleri şeklinde tanımladığı *Fransa Hukuku Tarihi*[35] yayınlanmamış diğer bir eseridir. Özçelik, *Türk Tarihi ve Hukuk*'un ikinci cildini de İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nde 1949-1950 ders yılındaki ders takrirleri şeklinde tanımlar ve alt başlığının "Osmanlı Hukuk Tarihi" olduğunu belirtir[36].

Sadri Maksudi, 1954 yılının 10 Eylülünde Emirgan'daki Çınaraltı kahvesinde Abdullah Battal Taymas'a hatıralarını yazmakta olduğunu söylemiştir[37]. "Yusuf Akçura" yazısı gibi

---

31 Bu mühim mektup ilk ölüm yıldönümünde eşinden temin edilerek *Vatan* gazetesinde yayınlanmıştır. Bkz. "Prof. Sadri Maksudi'nin Ölüm Yıldönümü", *Vatan*, 20 Şubat 1958, s. 3. Ayrıca bkz. Adile Ayda, *Sadri Maksudi Arsal*, s. 157. Hamdullah Subhi'ye yazdığı mektuplar elde bulunsaydı, şüphesiz, hem bu konuda kesin bir karar vermek mümkün olabilir, hem de Türkiye'ye geliş süresi hakkında daha fazla bilgi sahibi olabilirdik.

32 *Turquisme* hakkında Prof. Dr. Ali Vahit Turhan ve Prof. Dr. Füsun Üstel'in bu armağandaki yazısına bakınız.

33 Bu konuşmayı "Türk Tarihine Umumî Bir Nazar" konferansından daha önce yaptığına dair bkz. "Sadri Maksudi Bey'in Konferansları", *Yeni Kafkasya*, II/6, 18 Kânun-ı evvel 1340 [18 Aralık 1924], s. 16.

34 Bkz. Adile Ayda, *Sadri Maksudi Arsal*, s. 241.

35 Ahmet Selçuk Özçelik'in tezinden (İstanbul, 1950, s. 109) aktaran Fethi Gedikli, "Yolunu Kendi Kazan Yolcu: Türk Hukuku Tarihçisi Sadri Maksudi Arsal", *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, LXX/1, 2012, s. 401.

36 Özçelik, *agt*'den aktaran Gedikli, *agm*, s. 401.

37 A. Battal-Taymas, *Kazanlı Türk Meşhurlarından İki Maksudîler*, s. 50.

otobiyografik unsurlar içeren metinleri, akıbetini bilmediğimiz hatıratın kıymeti hakkında fikir vermektedir.

Devamı gelmeyen eserleriyle ilgili iki örnek de dikkat çekicidir. Sadri Maksudi Ankara ve İstanbul'da "Türk Birliği" başlığıyla birer konferans vermiş, *Türk Yurdu*'nda da "Türk Birliği 1: Eski Türklerde Dil ve Hars Birliği" (*Türk Yurdu*, II/11, Ağustos 1341 [1925], s. 396-408) başlıklı bir yazı yayınlamıştı. Bu yazının bir dipnotunda, "Moğol ile Türk birbirinden büsbütün ayrı milletlerdir. Bunun hakkında *Türk Yurdu*'nun başka bir sayısında ayrı bir makale yazacağım" (s. 400); başka bir dipnotunda "gelecek makalede Moğol devrinin Türk birliğine olan tesirinden bahsedeceğim" (s. 408) dediği halde ne bu konuda bir makalesi, ne de bu yazının devamı yayınlanmıştır. Moğollar ve Cengiz Han'la ilgili görüşleri hoş karşılanmadığı için yazının devamı gelmemiş olabilir. Devamı gelmeyen ikinci eseri, *Hukukun Umumi Esasları (Hukukun Pozitif Felsefesi)* (Ankara, Ankara Hukuk Fakültesi Neşriyatı, 1937, c. I, 224 s.) kitabının ikinci cildidir. Kitabın sonunda "basılmakta olan ikinci cildin muhteviyatı" (s. 223-224) ayrıntılı bir şekilde verilmiş olmasına rağmen bu cilt yayınlanmamıştır. Üçüncü kısımla başlayan bu ikinci cilt, altıncı kısmın sonunda bitmekte ve on ikinci fasıldan yirmi yedinciye kadar anahatlarıyla şu konuları içermekteydi: "3. kısım: Mevzu bakımından hakların tasnifi, ferdî tabiî haklar, aile hakları, aynî haklar, manevî haklar, akidlerden ve kanunsuz hareketlerden doğan haklar, içtimai haklar, siyasi haklar, hakimiyet; 4. kısım: Hukukun inkişafında âmiller (büyük müceddıtlerin rolü çerçevesinde "Atatürk'ün yaptığı büyük inkılaplar ve yarattığı yeni fikir cereyanları, Atatürk'ün beşeriyet ve Türklük tarihindeki rolü" başlıkları da vardır); 5. kısım: Mevzu objektif hukukun menbaları ve şekilleri, kanunların tefsiri, kanunların tedvini; 6. kısım: Hukuk ve devlet, fert, camia, sosyoloji ilmi, hayli ayrıntılı bir içerikle hukuk felsefesi tarihi, objektif hukukun istinat ettiği hakiki esaslar, adalet fikri". Bu kitabın yayınlanmaması, yeniden mebus seçilmediği, hocalık vazifesinden de affedildiği döneme denk düşmektedir.

Bu değerlendirmeden sonra tespit edebildiğimiz kitap, makale ve konuşmalarını kronolojik[38] olarak aşağıda veriyoruz. Tamamlayıcı niteliğinden ötürü konferanslarına listede yer verilmiştir. İlmî ve fikrî ilgilerinin seyrini, değişen ve devam eden unsurları daha iyi yansıtacağı düşünülerek künyeler kronolojik olarak sıralanmıştır[39]. Yayınlanmamış kitap veya metni yayınlanmamış konferanslarının sıra numaralarının yanına "*" işareti konulmuştur. Künyelerin sonunda atıf yapılan sıra numaraları ise yakın ilişkili metinlere işaret etmektedir.

---

38 Eski harfli ders notlarından tarihsiz olanları kronolojik listeye eklerken en geç 1929 yılında basıldıklarını kabul ettik. Ancak aksi de söz konusu olabilir. Bu konuda daha fazla bilgi için bkz. Ali Birinci, "Türk Hukuk Tarihçisi Sadri Maksudî'nin Hayat Hikâyesi ve Eserleri".

39 Kitap ve makalelerini ayrı ayrı listelemedik. Ali Birinci, "Türk Hukuk Tarihçisi Sadri Maksudî'nin Hayat Hikâyesi ve Eserleri" başlıklı yazısında kitaplarının tam listesini vermiş, makalelerinin tespiti için bakılması gereken süreli yayınlara işaret etmiştir.

Kronolojik Kitap - Makale - Konferans/Konuşma Listesi

1883-1923

1. [*Robinson Crusoe Tercümesi*], [1883]. (İstanbul Türkçesinden[40] Kazan Türkçesine çeviri. Ağabeyi Hâdi Efendi'nin düzeltmelerinden geçtikten sonra bir dergide basılmıştır)[41].
2*. *Tabakatü'l-Arz*, [1895], 30 s. (İstanbul Türkçesinden Kazan Türkçesine kitap bölümü[42] çevirisi)[43].
3. *Hikâye: Maişet*, Kazan, 1900. (İkinci baskı: Orenburg, Vakit Matbaası, 1914). (Rus Öğretmen Okulu'nda öğrenci iken yazdığı millî hikâye/roman)[44].
4. (Yusuf Akçura ile birlikte), [*Gaspıralı İsmail Bey'in Tercüman Gazetesi'nin 20. Yılı İçin Jübile'ye Çağrı Broşürü*], Cenevre, [1902-1903?], 26 s.
5. "Finlandiya Meselesi Neden Gıybaret", *Yuldız*, 8 Haziran 1906. (Yeniden yayını: *Yuldız*, 6 Haziran 1910)[45].
6. "Sadri Efendi Maksudi'nin Kazan Guberniyası Müslüman Saylauçılarına Hisapnamesi", *Yuldız*, 15, 18, 20, 25, 27, 29 Temmuz 1907[46].
7. "Müslüman Fraktsiyası Ahvalinden", *Yuldız*, 29 Şubat1908[47].
8. "Fraktsiya Ahvalinden", *Yuldız*, 2 Aralık 1908[48].
9. "Duma'da İslâm Mebusu Sadreddin Maksud Efendi'nin Nutku", ("Âlem-i İslâm, Elvah-ı İntibah" başlığı altında), *Sırat-ı Müstakim*, IV/86, 15 Nisan 1326 [28 Nisan 1910], s. 135-136.

---

[40] Şu iki çeviriden biri esas alınmış olabilir: *Hikâye-i Robenson*, trc. Ahmed Lütfi, İstanbul, Takvimhane-i Âmire Matbaası, 1280, 113 s.; *Robenson*, trc. Şemseddin Sami, İstanbul, Mihran Matbaası, 1302, 136 s. Ahmed Lütfi tercümesinin 1294 tarihli başka bir baskısı, Bahçesaray Tercüman Gazetesi Basmahanesi tarafından yapıldığı için Sadri Maksudi'nin elindeki nüshanın *Hikâye-i Robenson*'un 1294 baskısı olması daha muhtemeldir.

[41] Adile Ayda, *Sadri Maksudi Arsal*, s. 14-15.

[42] Çeviri için esas almış olabileceği metinlerin hacmi büyük olduğu için Sadri Maksudi'nin kısmî bir çeviri yaptığı kanaatindeyiz. 1895'ten önce basılmış, muhtemel kaynak metinler için bkz. İlm-i Tabakat-ı Arz, trc. Ruscuklu Osmanbeyzâde Ali Fethi, İstanbul, Darü't-tıbaatü'l-Âmire, 1269, 15+142 s.; İlmü'l-Arz ve'l-Me'âdin - Mebâdî-i Tarih-i Tabiîden, İstanbul, Mekteb-i Fünûn-ı Harbiye-i Cenâb-ı Mülûkâne Matbaası, 1294, 109 s.; Dr. Abdullah, İlmü'l-Arz ve'l-Me'âdin, trc. İbrahim Lütfi, Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne Matbaası, 1292, 2+584 s.; Lecop Paşa, Amelî İlmü'l-Arz, trc. Ruscuklu Şevki, İstanbul, Mühendishane-i Berrî-i Hümâyûn Matbaası, 1887, 7+101 s.; Halil Edhem, İlm-i Me'âdin ve Tabakatü'l-Arz, İstanbul, Mihran Matbaası 1307, 2+304 s.; Albert Cochon de Lapparent, İlmü'l-Arz, trc. İbrahim Lütfi, İstanbul, 1307, 6+397+96 s.; Mahmud Esad, İlmü'l-Arz ve'l-Me'âdin - Kısm-ı Amelî, İzmir, 1307, 271 s.; E. Jeyki, İlmü'l-Arz, İstanbul, Ahter Matbaası, 1309, 112 s.

[43] Adile Ayda, *Sadri Maksudi Arsal*, s. 15.

[44] Bu eser için bkz. Ayşen Uslu Bayramlı, "Sadri Maksudi'nin Ölümünün 50. Yılı Anısına: Sadri Maksudi'nin Hayatı ve Maksudi'nin Az Bilinen 'Maişet' Romanı Hakkında", *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, XVII/1, Haziran 2007, s. 101-109; Adile Ayda, *Sadri Maksudi Arsal*, s. 22-25.

[45] Almaz Miftahov, *agt*, s. 42, 113.

[46] Almaz Miftahov, *agt*, s. 33, 114.

[47] Almaz Miftahov, *agt*, s. 33, 114.

[48] Almaz Miftahov, *agt*, s. 33, 113.

10. "Duma'da İslâm Mebusu Maksudof'un Parlak Bir Nutku", *Tearüf-i Müslimîn*, nr. 22, 4 Teşrinisâni 1326 [17 Kasım 1910], s. 361; "Rusya'da Sâkin Müslüman Kardaşlarımızın Muhafaza-i Din ü Milliyet Cihâdları", *Sırat-ı Müstakim*, nr. 115, 4 Teşrin-i sani 326 [17 Kasım 1910], s. 191-192.
11. "Rusya Meclis-i Mebusanı'nda Kazan Mebusu Sadri Efendi Maksudi'nin Mühim Bir Nutku", *Sırat-ı Müstakim*, V/121, 16 Kanun-ı evvel 1326 [29 Aralık 1910], s. 287-288; Yusuf Akçura, "Türk ve Tatar Birdir, Türkler Medeniyete Hizmet Etmiştir", *Altun Armağan - Türk Kardeşlerimize* içinde, (*Türk Yurdu*'nın hediyesi, yirmi dördüncü sayıya ilave), İstanbul, Tanin Matbaası, 1328, s. 47-50.
12. "Müslüman Fraktsiyasınnan", *Yuldız*, 22 Mayıs 1911[49].
13. Can Beg, "Büyük Milli Emeller", *Türk Yurdu*, sy. 1, 30 Kasım 1911, s. 8-11; sy. 2, 24 Aralık 1911, s. 33-36.
14. *Angiliyaga Seyahat (1909'uncu Yılda)*, Kazan, Ümid, 1914, 146 s. [50]
15. "Emeller Üstadı [İsmail Gaspıralı]", *Yuldız*, 14 Ekim 1914[51]. (Bu yazı "Büyük Emeller Üstadı" başlığıyla *Tercüman* gazetesi tarafından da iktibas edilmiştir: sy. 2121, 1914)[52].
16. "Beznen Ruhaniler Gasker Bulmıylar", *Yuldız*, 29 Aralık 1915[53].
17. "Sadreddin Efendi Maksudi Tarafından Kade[t]ler Kongresinde İrad Edilen Nutuk", *Türk Yurdu*, sy. 140, 2 Ağustos 1333 [1917], s. 3531-3532.

18*. "La formation des nationalités Turco-Tatars en Russie" (Rusya'da Türk-Tatarların Milliyetinin/Vatandaşlığının Teşekkülü), Haziran 1923'te, Sorbonne-Slav Araştırmaları Enstitüsü'nde konferans[54].

19*. *Considérations sur le passé, le présent et el role historique de la race turque* (*Türk Irkının Geçmişi, Bugünü ve Tarihî Rolü Hakkında Düşünceler*).

1924

20. "Les Houei-Hou et Ouigour des Chinois et des Mongols et les Ogouz des inscriptions turques de L'Orkhon", *Journal Asiatique*, CCIV, Janvier-Mars 1924, s. 141-148. (Sadri Maksudi'nin ifadeleriyle; "bu tedkik (etude) *Journal Asiatique*'de derc edilmeden evvel, [11 Ocak 1924'te[55]], Fransa'nın Asya Cemiyeti azalarının umumî meclisinde okunmuş idi[56]". Türkçe'ye tercümesi için bkz. 29. Ayrıca bkz. 34.

---

[49] Almaz Miftahov, *agt*, s. 33, 114.

[50] Bu armağan için "*Rusya Müslümanlarının Bir Nemünesiyim* - Sadri Maksudi'nin Avrupa'ya Seyahatı" başlıklı bir yazı kaleme alan Prof. Dr. Alfina Sibgatullina, bu seyahatnamenin Dr. Enise Aliyeva tarafından *Tatar Seyahatnameleri* adlı çalışmada (Kazan, Tataristan Kitap Neşriyatı, 2015, s. 244-345) Kiril harfleriyle tekrar basıldığını haber vermektedir. Bu seyahat için ayrıca bkz. Adile Ayda, *Sadri Maksudi Arsal*, s. 65-69.

[51] Almaz Miftahov, *agt*, s. 12, 113.

[52] Yazının kısmi bir neşri için bkz. Kırımlı Cafer Seydahmet, *Gaspıralı İsmail Bey - Dilde Fikirde, İşte Birlik,* İstanbul, T.A.Ş. Matbaacılık ve Neşriyat, 1934, s. 190-192.

[53] Almaz Miftahov, *agt*, s. 34, 112.

[54] *Le Journal*, nr. 11187, 4 Haziran 1923, s. 2.

[55] Adile Ayda, *Sadri Maksudi Arsal*, s. 145.

[56] Sadri Maksudi, "Çinlilerin Houei-Hou Dedikleri Halkın Orhun Kitabelerindeki Dokuz Oğuzların

21. "Milletlerin İntibahında Tarih ve Eski Edebiyatın Tesiri - Finlerin Milli İntibahı", *Yeni Kafkasya*, sy. 23, 31 Ağustos 1340 [1924], s. 10-12; sy. 24, 16 Eylül 1340 [1924], s. 11-12. (Yazının ilk kısmının sonunda "Paris, 30 Temmuz" kaydı vardır)[57]. Bkz. 48, 128.

22. "Türk Tarihinin Telkinatı", 14 Kasım 1924'te, Ankara Türk Ocağı'nda verilen konferans. Metni için bkz. 28. Ayrıca bkz. 24, 26.

23*. Türk Birliği, 17 Kasım 1924'te Ankara Türk Ocağı'nda konferans. Bkz. 25, 31.

24*. "Türk Tarihinde Halk, Kahramanlar ve Hanedanlar", 21 Kasım 1924'te Ankara Türk Ocağı'nda konferans. Bkz. 22, 28.

25*. "Türk Birliği", Aralık 1924'te Türk Ocağı İstanbul Şubesi'nde verdiği konferans. Bkz. 23, 31.

26. "Türk Tarihine Umumî Bir Nazar", 15 Aralık 1924'te, İstanbul Darülfünunu Konferans Salonu'nda verdiği konferans. Bkz. 22, 28.

27*. *Turquisme / Harsî Türkçülük*.

1925

28. "Türk Ocağı Konferanslarından: Türk Tarihinin Telkinatı", *Türk Yurdu*, I/4, Kânun-ı sâni 1341 [Ocak 1925], s. 282-296; Şubat 1341 [1925], I/5, s. 377-388. (Yazının başında "Paris Darülfünunu'nda Türk Akvâmı Tarihi müderrisi Sadri Maksudi Bey'in 14 Teşrin-i sâni 1924'te, Ankara Türk Ocağı'nda verdiği konferans"ın metni olduğu belirtilmiştir). Bkz. 22, 26.

29. "Çinliler ve Moğolların, Houei-Hou ve Uygurlarıyla Orhun Türk Kitabelerindeki Oğuzların Ayniyeti", *Türk Yurdu*, Nisan 1341 [1925], II/7, s. 27-37. Fransızcası için bkz. 20. Ayrıca bkz. 34.

30. "Çeh [Çek] Milleti İntibah Tarihinden - Çeklerin milli ve siyasi intibahında tarihe ve eski harsa müteallik eserler pek büyük bir rol oynamışlardır", *Yeni Kafkasya*, sy. 19, 1 Temmuz 1341 [1925], s. 5-8; sy. 20, 16 Temmuz 1341 [1925], s. 7-10. (Yazının sonunda "Paris 1925" kaydı vardır)[58]. Bkz. 48, 128.

31. "Türk Birliği 1: Eski Türklerde Dil ve Hars Birliği", *Türk Yurdu*, II/11, Ağustos 1341 [1925], s. 396-408. Bkz. 23, 25.

32. "Ankara Hukuk Mektebi'nin Tarihî Ehemmiyeti", *Hakimiyet-i Milliye*, nr. 1526, 14 Eylül 1925, s. 3.[59]

33. "Lisanların İnkişâf ve Tekâmülünde Akademilerin Rolü", *Türk Yurdu*, II/12, Eylül 1341 [1925], s. 525-538. (Bu yazı, dipnotların büyük kısmı çıkarılarak *İkdam* gazetesi tarafından iktibas edilmiştir: *İkdam*, nr. 10236, 5 Teşrin-i evvel [Ekim] 1925, s. 3; nr. 10237, 6 Teşrin-i evvel [Ekim] 1925, s. 4).

34. "Çinlilerin Houei-Hou Dedikleri Halkın Orhun Kitabelerindeki Dokuz Oğuzların Aynı Olduğuna Dair İzahat (Köprülüzâde Mehmed Fuad Bey'in Tenkitlerine Cevap)", *Türk Yurdu*, III/14, Teşrin-i Sani 1925, s. 218-231.[60] Bkz. 20, 29.

Aynı Olduğuna Dair İzahat (Köprülüzâde Mehmed Fuad Bey'in Tenkitlerine Cevap)", *Türk Yurdu*, III/14, Teşrin-i Sani 1925, s. 218.

[57] Bu yazı armağanın Çeviri bölümüne alınmıştır.

[58] Bu yazı armağanın Çeviri bölümüne alınmıştır.

[59] Bu yazı armağanın Çeviri bölümüne alınmıştır.

[60] Köprülü'nün şu yazısına verdiği cevaptır: Köprülüzade Mehmed Fuad, "Kitabiyat Tenkidleri:

1926

35. "Yeni Ankara", *Hakimiyet-i Milliye*, nr. 1676, 5 Mart 1926, s. 3.

36. *Türk Hukuku Tarihi,* Ankara, TBMM Matbaası, Ankara Hukuk Mektebi neşriyatı, 1925-1926, 80+32 s. (İlk 48 ve son 32 sayfası çift sütundur. Sonuna, M. Münir Vasfi (Zabunoğlu, 1898 - 1959) adlı öğrenci tarafından hazırlamış[61], notun kapsamıyla sınırlı 50 soru eklenmiştir. Derste anlatılan konular bu notla sınırlı olmamakla beraber 1927-1928 ders yılında öğrencilerin elinde bu ders notunun bulunduğu anlaşılmaktadır)[62]. Bkz. 41, 113.

1927

37. *İkinci Sene Hukuk Tarihi Dersleri*, İstanbul, Kader Matbaası, 1926-1927, 415 s. ("Ankara Hukuk Mektebi, 1926-1927 sene-i tedrisiyesinde takrir edilen ders notları"). Bkz. 38, 39, 42, 71, 76, 114.

1928

38. *Hukuk Tarihi,* Ankara, [1927-1928], 384 s. (Şapoğraf baskıdır. Notları tutan birinci sınıf öğrencisi, "Tapu ve Kadastro Müdiriyet-i Umumiyesi Hey'et-i Fenniye memurlarından ve Hukuk Mektebi talebesinden" 322 numaralı M. Münir Vasfi"nin (Zabunoğlu, 1898 - 1959)[63] arkadaşlarına hitaben yazdığı 19 Şubat 1928 tarihli sunuş yazısında "takdim ettiğim notlar, üstadımız Sadri Maksudi Bey'in 927-928 sene-i tedrisiyesinde hukuk tarihine dair takrir buyurdukları derslerimizdir. Bunlar aslen taraf-ı âcizîden suret-i hususiyede derslerde zabt ve sâniyen müderris bey tarafından tevsi ve tashih edilmiştir" denilmektedir). Bkz. 37, 39, 42, 71, 76, 114.

39. *Hukuk Tarihi Dersleri*, Ankara, Ankara Hukuk Fakültesi son sınıf neşriyatından, 208 s. (Şapoğraf baskıdır. Kapakta Arap harfleriyle "İngiliz hukuk-ı amme ve Alman ve Rus hukuku tarihine müteallik bahislere ait takrir esnasında tutulan notlar", Latin harfleriyle ise "Hukuk Tarihi derslerinden İngiliz hukuku amme ve Rus hukukundan bahs ider" yazılı olmasına rağmen İngiliz ve Fransız hukuk tarihine ait konuları içermektedir. 160. sayfaya kadar sayfa numaraları yeni rakamlarla verilmiştir ve 192. sayfadan sonrası hatalıdır. Son dört sayfada "imtihanda sorulacak sualler" başlığı altında, "matbu kısmı olduğu gibi isterim" denildikten sonra İngiltere (1-40) ve Fransa (41-75) hukuk tarihinden toplam 75 soru sıralanmıştır. Kapağın sol üst köşesinde "matbu nüshalardan sonra" yazılı olması da 1926-1927 ders notunun devamı olduğunu gösterir. Yine de baskı tarihi bulunmadığından kronolojik listedeki yeri tahmine dayanmaktadır). 37, 38, 42, 71, 76, 114.

40. "Lisan Islahı Meselesi - Türk Dilindeki Sözleri Toplama, Dizme, Türkçe Köklerden Bilgi Sözleri Yaratma İşi Üzerinde Düşünceler", *Milliyet*, nr. 944, 28 Eylül 1928, s. 4; nr. 945, 29 Eylül 1928, s. 4; nr. 946, 30 Eylül 1928, s. 4; nr. 948, 2 Teşrin-i evvel [Ekim] 1928, s. 4; nr. 949, 3 Ekim 1928, s. 4; nr. 950, 4 Ekim 1928, s. 4; nr. 951, 5 Ekim 1928, s. 4;

Sadri Maksudof, Çinlilerle Moğolların *Houei-Hou*ları ve Orhun Türk Kitabelerinin Oğuzları", *Türkiyat Mecmuası*, c. 1, Ağustos 1925, s. 322-326.

61 Bu bilgiyi Prof. Dr. Ali Birinci'ye borçluyuz.

62 Daha fazla bilgi ve *Türk Hukuku Tarihi*'nin metni için armağanın Çeviri bölümüne bakınız.

63 Bu bilgi için bkz. Ali Birinci, "Türk Hukuk Tarihçisi Sadri Maksudî'nin Hayat Hikâyesi ve Eserleri".

nr. 952, 6 Ekim 1928, s. 5; nr. 953, 7 Ekim 1928, s. 5; nr. 954 [955], 9 Ekim 1928, s. 5; nr. 956, 11 Ekim 1928, s. 5; nr. 958, 13 Ekim 1928, s. 2; nr. 959, 14 Ekim 1928, s. 4. (13 yazıdan oluşan bu tefrika İlmî Bahisler sütununda yayınlanmıştır). Bkz. 48.

1929

41. *Türk Hukuku Tarihi*, Ankara, Ankara Hukuk Fakültesi, ty., 188 s. (Şapograf baskıdır. 1927-1928 ders yılında öğrencilerin elinde 1925-1926 ders yılına ait ders notu bulunduğu için 1928'den sonra basılmış olduğu kanaatindeyiz. Baskı tarihi bulunmadığından kronolojik listedeki yeri tahmine dayanmaktadır[64]). Bkz. 36, 113, 124.

42. *Hukuk Tarihi*, Ankara, (ty), 180 s. Ankara Hukuk Fakültesi Talebe Neşriyatı: 1. (Küçük hacimde şapoğraf baskıdır. Sayfa numaraları yeni rakamlarla verilmiştir. İçerdiği konulara nazaran birinci sınıf notları olmalıdır. Sayfa numaraları yeni rakamlarla verilmiştir. Baskı tarihi bulunmadığından kronolojik listedeki yeri tahmine dayanmaktadır[65]). Bkz. 37, 38, 39, 71, 76, 114.

43. "*Milliyet*'in Büyük Anketi: Gazinin En Büyük Eseri Nedir? - Sadri Maksudi Bey'in Cevabı", *Milliyet*, nr. 1222, 9 Temmuz 1929, s. 2.

44*. "Kadim Şarkî Hönlerin Devlet Teşkilatı", 19 Kasım 1929'da, Ankara Hukuk Mektebi'nde konferans[66].

45. "*Günebakan* Aşk Peygamberi", *Hakimiyet-i Milliye*, nr. 3022, 9 Kanunue[v]vel [Aralık] 1929, s. 2; nr. 3023, 10 Aralık 1929, s. 2; nr. 3024, 11 Aralık 1929, s. 2; nr. 3025, 12 Aralık 1929, s. 2. (Hamdullah Suphi'nin *Günebakan*[67] adlı eseri hakkındadır. *Günebakan* hakkındaki bu yazı *Türk Yurdu* tarafından iktibas edilmiştir)[68].

46*. "İslamiyetten Ev[v]elki Büyük Türk Devletleri ve Beynelmilel Münasebetleri", 24 Aralık 1929'da Ankara Hukuk Mektebi'nde konferans[69].

1930

47. *Türk Tarihinin Ana Hatları*, İstanbul, 1930, 605 s. (yeni baskı: Ankara, Türk Tarih Kurumu Yay., 2014)[70]. Bkz. 51, 52, 53, 58.

48. *Türk Dili için* (Türk dilindeki sözleri toplama, dizme, türk dilini ayırtlama, türkçe köklerden bilgi sözleri yaratma işi üzerinde düşünceler), İstanbul, Türk Ocakları İlim ve Sanat Heyeti neşriyatından, Milli Seri: Sayı: 1, 1930, 517 s. (Kapakta "Orkhon yazıları"ndan şu alıntı vardır: "Öze Türk tengrisi/Türk ıduk yeri/Subı ança temiş:/Türk budun yok/bolmazun, teyin,/budun bolçun...")[71]. Bkz. 21, 30, 40.

---

[64] Ayrıca bkz. Ali Birinci, "Türk Hukuk Tarihçisi Sadri Maksudî'nin Hayat Hikâyesi ve Eserleri".

[65] Ayrıca bkz. Ali Birinci, "Türk Hukuk Tarihçisi Sadri Maksudî'nin Hayat Hikâyesi ve Eserleri".

[66] "Konferans", *Hakimiyet-i Milliye*, nr. 3002, 19 Teşrinisani [Kasım] 1929, s. 3.

[67] Ankara, Türk Ocakları İlim ve Sanat Heyeti, 1929, 213 s.

[68] *Türk Yurdu*, III/24, Birinci Kânun [Aralık] 1929, s. 43-51. Bkz. Hüseyin Tuncer, *Türk Yurdu Bibliyografyası*, İzmir, Akademi Yay., 1993, s. 97.

[69] Duyuru için bkz. "Konferans", *Hakimiyet-i Milliye*, nr. 3036-3037, 23-24 Kanunuevvel [Aralık] 1929, s. 3.

[70] *Türk Tarihinin Ana Hatları* adlı kitabın diğer yazarları için bkz. Ali Birinci, "Türk Hukuk Tarihçisi Sadri Maksudî'nin Hayat Hikâyesi ve Eserleri".

[71] Ertuğrul mebusu İbrahim Bey bu kitaptan 3.000 adet satın almıştır. Bunlar Cumhuriyet Halk

1931

49*. "Türk Hukuku"na dair, 8 Ocak 1931'de Ankara Türk Ocakları merkezinde konferans[72].

50*. "Yazı Dilimizi Türkçeleştirme Yolları", 28 Ocak 1931'de, Ankara Hukuk Mektebi'nde "münakaşalı" konferans[73].

51. *Türk Tarihinin Ana Hatları* - Medhal Kısmı, İstanbul, 1931, 87 s.[74] Bkz. 47, 52, 53, 58.

52. *Tarih*, 4 c., 1931. (Liselerde okutulmak üzere Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti tarafından hazırlatılmış eserin yazarlarından biridir)[75]. Bkz. 47, 51, 53, 58.

1932

53. "*Türk Tarihinin Ana Hatları*" eserinin müsveddeleri, nr. 5: 1. İskitler-Sakalar, 2. Asya Hunları, 3. Yüeçiler, 4. Avrupa Hunları, Ankara, 1932, 61 s. Bkz. 47, 51, 52, 58.

54. "Tarihin Âmilleri", *Birinci Türk Tarih Kongresi* (Konferanslar - Müzakere Zabıtları), Ankara, Maarif Vekâleti, (Maarif Vekâleti ve Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti tarafından tertip edilmiştir), 1932, s. 339-364.[76]

1934

55*. "Duguit'nin Hukuk Nazariyeleri", 8 Ocak 1934'te, Ankara Hukuk Fakültesi'nde verdiği konferans[77].

Fırkası tarafından "Türk dilinin ihya ve ıslahı ile alakadar müesseselere tevzi" edilecekti. Bkz. *Hakimiyet-i Milliye*, nr. 3427, 26 Kânunusani 1931, s. 1.

[72] "Konferans", *Hakimiyet-i Milliye*, nr. 3409, 8 Kânun-ı sani 1931, s. 2. 12 Ocak 1931'de, Ankara Türk Ocakları merkezinde, aynı konuda konferans vereceğine dair bkz. "Bugünkü Konferans", *Hakimiyet-i Milliye*, nr. 3413, 12 Kânun-ı sani 1931, s. 1.

[73] "Konferans, Hukuk Mektebimizde", *Hakimiyet-i Milliye*, nr. 3428, 27 Kânunusani 1931, s. 3.

[74] Bu eserin yarısı Sadri Maksudi tarafından yazılmıştır. Bkz. Ali Birinci, "Türk Hukuk Tarihçisi Sadri Maksudî'nin Hayat Hikâyesi ve Eserleri".

[75] *Tarih* ders kitabının diğer yazarları için Bkz. "Türk Hukuk Tarihçisi Sadri Maksudî'nin Hayat Hikâyesi ve Eserleri".

[76] Zeki Velidi'nin Orta Asya'da kuraklık meselesi ve eski Türk şehirlerinin mahalleri meselesi ile ilgili tenkitleri hakkında Sadri Maksudi'nin yaptığı konuşma için bkz. *age*, s. 389-397. Zeki Velidi, Sadri Maksudi ile aralarındaki siyasi görüş ayrılıklarından da bahsederek, kendisine yöneltilen ithamlara cevap vermiştir. Bkz. Ahmet-Zeki Valîdi, *On Yedi Kumaltı Şehri ve Sadri Maksudi Bey*, İstanbul, Burhaneddin Matbaası, 1934.

[77] "Hukuk Fakültesindeki Konferanslar", *Hakimiyet-i Milliye*, nr. 4481, 9 İkinci Kânun [Ocak] 1934, s. 1. Duyuruda bizzat konuşmacıdan alındığını düşündüğümüz, ayrıntılı bir konuşma planı verilmiştir: "Bugünkü hukuk sistemlerinin istinat ettiği esaslar. Bugünkü hukuk sistemlerinde teknik hukuk nazariyelerinin rolü. Bu esas ve nazariyeler hakkında Duguit'nin teknikleri. Duguit telakkisinde hukukun esas prensipi nedir? İçtimaî tesanüdün mahiyeti. İçtimaî tesanütten doğan objektif hukuk kaideleri. Normatif kaideler (buyurucu kaideler). Konstruktif (kurucu) kaideler. Duguit telakkisine göre mevzu kanun nedir? Duguit telakkisinde hukuk kaidesi hak bahşetmez, ancak hukukî vaziyetler ihdas eder. Duguit telakkisine göre devlet. Duguit telakkisine göre hakimiyet. Duguit telakkisine göre mülkiyet. Duguit'de meslekî, temsilî, fikrî [mülkiyet?]. Duguit telakkisinde kaza müesseselerinin vazifesi. Duguit nazariyeleri hakkında umumî mülahazalar". Bkz. "Hukuk Fakültesinde Üçüncü Konferans", *Hakimiyet-i Milliye*, nr. 4480, 8 İkinci Kânun [Ocak] 1934, s. 3.
1934 yılının Kasım ayında, birkaç gündür İstanbul Üniversitesi'nde konferans verdikten sonra Ankara'ya döndüğüne dair bkz. *Kurun*, 27 İkinci Teşrin [Kasım] 1934, s. 3.

56. "Macarların Edebî Dil Tarihi Hakkında Birkaç Söz", *Öz Dilimize Doğru*, sy. 16, 31 İkincikânun 1934, s. 3-4.[78]

57. "Dil Düzeltme İşinde Yazıcıların Borçları", *Öz Dilimize Doğru*, sy. 19, 30 Haziran 1934, s. 11-12.[79]

58. *Orta Asya Türk Devletleri,* Ankara, 1934, 50 s. Türk Tarihinin Ana Hatları-Seri müsveddeler, No: 19.[80] Bkz. 47, 51, 52, 53.

1936

59*. "Altıncı Asırda Orta Asyada Türk İmparatorluğu", 12 Şubat 1936'da, Union Français'de konuşma[81].

60*. "İngiliz Hukukunun Hususiyetleri ve İnkişaf Merhaleleri", Serbest halk konferansları kapsamında 24 Kasım 1936'da Üniversite Konferans Salonu'nda yaptığı konuşma[82]. Bkz. 65, 109.

1937

61*. "Mülkiyet Hakkı, Mahiyeti, Tarihi ve Sosyolojik Rolü", Hukuk İlmini Yayma Kurumu'nun sekizinci konferansı olarak 16 Ocak 1937'de, Ankara Halkevi'nde yaptığı konuşma[83].

62*. "Eski Atina Demokrasisi ve Onun Teşkilatı", Ankara Hukuk Fakültesi'nin halka açık konferansları kapsamında, 6 Mart 1937'deki konuşma[84].

63. "Beşeriyet Tarihinde Devlet ve Hukuk Mefhumu ve Müesseselerinin İnkişafında Türk Irkının Rolü", *İkinci Türk Tarih Kongresi*'nde (20-25 Eylül 1937) sunulan bildiri. Bkz. 72.

1938

64. *Hukukun Umumi Esasları (Hukukun Pozitif Felsefesi)*, Ankara, Ankara Hukuk Fakültesi Neşriyatı, 1937 [1938], c. I, 224 s. (Yazarın eski harflerle yazıp bitirdiği defter, 1934 yılında Halil İnalcık tarafından Latin harflerine aktarılmıştır[85]. Kitabın üstünde baskı tarihi

---

78 *Türk Dili için* kitabından iktibas edilen bu yazı için armağanın Çeviri bölümüne bakınız.

79 *Türk Dili için* kitabından iktibas edilen bu yazı için armağanın Çeviri bölümüne bakınız.

80 Ayrıca bkz. "Türk Hukuk Tarihçisi Sadri Maksudî'nin Hayat Hikâyesi ve Eserleri".

81 "Union Fransezde Bir Konferans", *Akşam*, nr. 6222, 12 Şubat 1936, s. 4.

82 "Serbest Konferansların Üçüncüsü Verildi", *Kurun*, nr. 6782-722, 25 II. Teşrin [Kasım] 1936, s. 4. Rektör Cemil Bilsel'e bir mektup yazarak bu konferanstan dolayı iki dersini bir gün sonra yapmak için izin istemişti: "... Konferans serisinde bana da bir yer ayırdığınızdan dolayı teşekkürlerimi bildiriyorum. Emrinize uyarak 24 İkinci Teşrin'de 'İngiliz Hukukunun Hususiyetleri' hakkında bir konferans yapacağım. Fakat eyi yapamayacağım diye çok korkuyorum, çünkü o gün bu konferanstan önce dört ders vermiş olacağım. Acaba o gün Hukuk'ta okutacağım iki dersi bir gün tehirle 25 Çarşamba yapmam mümkün olmaz mı? Mahzur yoksa bu yolda bir emrinizi Bay Dekana bildirmenizi, talebeye ilan etmesini yüce zatınızdan ve Bay Dekandan rica edebilir miyim?" (İHFA, nr. 242-244).

83 Duyurusu için bkz. *Ulus*, nr. 5557, 16 Ocak 1937, s. 2. Bu konuşmanın metninin yayınlandığına dair bir kayda tesadüf etmedik. Behçet Kemal Çağlar'ın ekte verdiğimiz (Ek 1) yazısı konferansın içeriğine değinmenin yanı sıra konuşmacının muhatapları hakkında da fikir vermektedir.

84 "Hukuk Fakültesi'nde Serbest Konferanslar", *Ulus*, nr. 5491, 8.11.1936, s. 2.

85 "Yıl 1934. Gazi Muallim Mektebi kaldırılmış, yalnız Enstitü kalmıştı. Bizi Anadolu'da çeşitli

olarak 1937 görünüyorsa da Yavuz Abadan, 1938 yılının son aylarında dağıtıldığını haber vermektedir[86]. Kitabın "basılmakta olan" ikinci cildi çıkmamıştır).

1940

65. "İngiliz Amme Hukukunun İnkişafı Safhaları", *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, VI/1, 1940, s. 3-22. Bkz. 60, 109.

66*. "Selçuki Türklerinin İslâm ve Dünya Medeniyetlerindeki Rolü", 8 Nisan 1940'da, Eskişehir Halkevinde verdiği konferans[87].

67*. "Hukuk Bakımından Türk Tarihi (L'histoire turque au point de vue de droit)", 22 Mayıs 1940'da, Union Français'de konferans[88].

68. "Teokratik Devlet ve Laik Devlet", *Tanzimat I*, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1940, s. 58-95.

1941

69. "Hukuk ve Sosyoloji", Hukuk İlmini Yayma Kurumu'nun Halkevi'nde düzenlediği kış konferanslarından biri olarak (nr. 9) 15 Mart 1941'de verilen konferans[89]. Bkz. 73.

70*. "Kadim Isparta Devleti'nin Siyasî ve Hukukî Teşkilâtı ve Bu Teşkilâtın İstinat Ettiği Prensipleri", Türk Tarih Kurumunun düzenlediği ilmî toplantılar kapsamında verilecek konferanslardan biri[90].

---

muallim mekteplerine dağıttılar. Beni o zaman yeni açılan Balıkesir Necati Bey Muallim Mektebi'ne gönderdiler. Bunda yine Sadri Bey'in desteği oldu. Sadri Bey o zaman *Hukukun Umumî Esasları* kitabını yazıyordu. O yaz eski harflerle yazıp bitirdiği defteri benim elime verdi, oku bakalım dedi. Edebiyata merakım nedeniyle eski dili iyi öğrenmiştim. Balıkesir'de edebiyat hocamız Abdülbaki Gölpınarlı idi... Evet o yaz Sadri Bey bana yazdığı kitabın müsveddesini verdi ve yeni yazıya çevirmemi istedi. İyi bir iş yaptığımı sanıyorum. Büyük hukuk âlimi o zaman beni çalışma odasında tutuyor, uzun uzun hukuk ve tarih konularında konuşuyordu. Sadri Bey Eflâtun, Kant, Spencer gibi klasikleri ana eserlerinden okuyan ve orijinal değerlendirmeler yapan namuslu bir ilim adamı idi. Birçokları gibi ikinci elden aktarmalar yapan sahte âlimlerden değildi. Beni Türk Hukuk Tarihi alanına sevketmek isterdi. Ama ben, o yıllarda kendimi en çok edebiyata vermiştim. Sonraları, DTCF'ne girdiğim zaman bir yıl Hukuk Fakültesine de devam ettim, fakat Hukuku bitiremedim". Bkz. Halil İnalcık, "Âdile Abla" (Âdile Ayda, *Bir Demet Edebiyat*, [İstanbul], Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1998 içinde), s. 15-17.

86 Bu bilgi için Ek 2.1.

87 Konferansla ilgili bir haber şöyle: "Eskişehir. Şehrimiz Halkevinde Üniversite profesör ve doçentlerinin konferansları devam etmektedir. Dün de Sadri Maksudi 'Selçuki Türklerinin İslâm ve Dünya Medeniyetlerindeki Rolü' hakkında bir konferans vermiştir. Hatip bu konferansta büyük işler gören, büyük şefler yetiştiren milletimizin asalet ve değerini tebarüz ettirmiş ve bugünkü en büyüğümüzün kudretli şahsiyeti üzerindeki heyecanlı sözleri coşkun alkışlarla karşılanmıştır". Bkz. "Eskişehir Halkevinde Verilen Konferans", *Ulus*, nr. , 10 Nisan 1940, s. 4. Bir arşiv vesikasına dayanılarak konferansın başlığı "Selçukilerin Cihan ve Türk Tarihindeki Rolü" olarak da verilmiştir. Bu bilgi ve programında hukuk konularına da yer veren Eskişehir Halkevi'nin faaliyetleri için bkz. Mesut Erşan, "Eskişehir Halkevi ve 'Halkevi' Mecmuası", *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, sy. 12, Güz 2010, s. 101-124.

88 "Ünyon Fransez'de Bir Konferans", *Akşam*, nr. 7752, 21 Mayıs 1940, s. 4.

89 "Hukuk İlmini Yayma Kurumunun Dünkü Konferansı: Hukuk ve Sosyoloji", *Ulus*, 16 Mart 1941, s. 2.

90 "Tarih Kurumunun İlmî Toplantıları Yakında Başlıyor", *Ulus*, 11 Kasım 1941, s. 2.

71. *Hukuk Tarihi Dersleri* (dış kapak: *Umumî Hukuk Tarihi*), Ankara, Ankara Hukuk Fakültesi neşriyatından, 1941 (dış kapak: 1942), 582+XVII s. (Alt başlığı: "Eski Hind, İran, Atina ve Isparta'nın hukuki müesseseleri. Roma'nın siyasî ve hukukî teşkilâtı, içtimaî ve iktisadî bünyesi). Bkz. 37, 38, 39, 42, 76, 114.

1943

72. "Beşeriyet Tarihinde Devlet ve Hukuk Mefhumu ve Müesseselerinin İnkişafında Türk Irkının Rölü", *İkinci Türk Tarih Kongresi* (Kongrenin Çalışmaları, Kongreye Sunulan Tebliğler), Ankara, TTK Yay., 1943, s. 1062-1093. Bkz. 63.

73. "Hukuk İlmi ve Sosyoloji", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, I/1, 1943, s. 20-34. (Yazının başında belirtilmemekle beraber, Hukuk İlmini Yayma Kurumu tarafından düzenlenen bir seride, 15 Mart 1941'de aynı başlıkla bir konferans vermiştir). Bkz. 69.

74. "Farabî'nin Kültür Tarihindeki Rölü", *III. Türk Tarih Kongresi*'nde (15-20 Kasım 1943) sunduğu bildiri[91]. Bkz. 77, 115.

1944

75. "Dostum Yusuf Akçura", *Türk Kültürü*, sy. 174, 1977, s. 26-34.[92]

76. *Umumî Hukuk Tarihi*, İstanbul, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul Üniversitesi Yayınlarından, 1944, XI+III+541 s. (1941 baskısından farklı olarak sadece iki başlık çıkarılmış, bazı alt başlıklar paragraf haline getirilmiş, bir faslın yeri değiştirilmiştir)[93]. Bkz. 37, 38, 39, 42, 71, 114.

1945

77. "Farabî'nin Hukuk ve Devlet Hakkındaki Fikirleri", *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, X/3-4, 1945, s. 621-634. Bkz. 74, 115.

78. "Dünyada İki Türlü Hayat Telâkkisi Karşı Karşıya", *Tasvir*, sy. 201, 21 Ekim 1945, s. 3, 7.[94]

---

91 *Ulus*, başlığı "Farabi'nin Kültür Tarihindeki Yeri" olarak vermiştir. Bkz. *Ulus*, 18 Son Teşrin 1943, s. 1.

92 Sadri Maksudi, ölümünün onuncu yıldönümünde Eminönü Halkevi'nde "söylediği uzun bir nutukta Yusuf Akçura ile Paris Siyasî İlimler Âlî Mektebi'nde iken beraberce geçirdikleri hayata ait hâtıralarını ve merhumun düşüncelerini anlatmıştır". Bkz. "Yusuf Akçura'nın Ölümünün Yıldönümü", *Akşam*, 14 Mart 1944, s. 3. Aynı toplantıda Yavuz Abadan Akçura'nın meziyetlerini, Muharrem Feyzi Togay gazeteciliğini, Akçura'nın "Harbiye'den arkadaşı, Trablusgarp'ta sürgün yoldaşı ve Paris'te Siyasî İlimler Mektebi'nde refiki" Ahmet Ferit Tek faziletlerini anlatmıştır. Bkz. *aynı yer*.
Sadri Maksudi'nin konuşmasının başlığı "Türkçülük ve Akçoraoğlu" olarak duyurulmuştu. Bkz. *Tanin*, 11 Mart 1944.

93 İstanbul Hukuk Fakültesi dekanının Üniversite Rektörlüğüne bu baskıyla ilgili yazdığı 11 Nisan 1944 tarihli yazı şöyle: "Fakültemiz Profesörleri tarafından hazırlanan ders kitapları arasında Prof. Sadri Maksudi Arsal'ın *Hukuk Tarihi* adlı kitabı 2.000 adet üzerinden 11 forma, beher forması 45 liradan 495 liraya bastırılabileceği anlaşılmış olmakla gereken komisyon kararının alınmasına müsaadelerini saygılarımla dilerim". (İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Arşivi (İÜHFA), Sadri Maksudi Arsal dosyası, s. 141).

94 Bu yazı için bkz. Ek 3. *Tasvir*'deki bütün yazıları "İlmî Sohbetler" sütununda çıkmıştır. Bu yazılardan sadece "Demokrasi ve Hukuk" yazısını göremedik. Bazı yazılarda başlığın altında verilen içerikleri künyeden sonra belirttik.

79. "Cihanşumul Devlet", *Tasvir*, sy. 214, 31 Ekim 1945, s. 4. ("Tarihin bütün devirlerinde bütün dünyayı kaplıyan bir devlet teşkili fikri mevcuttur. Aşağıdaki yazı, bu fikrin ebedî barış fikri ile birbirine bağlı olduğunu izah ederek ebedî barışın bir gün mutlak olarak teessüs edeceği tezini müdafaa etmektedir").
80. "Demokrasi ve Hukuk", *Tasvir*, 29 Kasım 1945, s. 2.
81. "Siyasî Partilerin İdeolojileri - Siyasî parti nasıl doğar?", *Tasvir*, sy. 247, 6 Aralık 1945, s. 2.
82. "Demokrasinin İlmî ve Ruhî Esasları", *Tasvir*, sy. 251, 10 Aralık 1945, s. 2. ("Dünyada demokratik idare usulünün revaç ve intişarını temin eden âmil, beşeriyetin kültür seviyesinin yükselmesi ve bunun neticesinde insanların ferdî şuurunun inkişafıdır").
83. "Demokrasinin İstinat Ettiği İlmî ve Felsefî Esaslar - Her insan başlı başına bir kıymettir", *Tasvir*, sy. 264, 23 Aralık 1945, s. 2.
84. "Demokrasi ve Müsavat Esası (Felsefî Müsavat, Hukukî Müsavat, Fiilî Müsavat)", *Tasvir*, sy. 271, 30 Aralık 1945, s. 3.

1946

85. *Hukuk Felsefesi Tarihi*, İstanbul, İsmail Akgün Matbaası, Hukuk Fakültesi Talebe Cemiyeti Yayını no. 15, 1946 (iç kapakta 1945), 320 s. (Alt başlığı: Ahlâk, hukuk ve devletin mahiyet, menşe gayelerine dair mühim felsefî doktrin ve ilmî nazariyelerin hulâsa ve tahlili).
86. "Demokrasi ve Hürriyet - Demokrasinin istinad ettiği felsefî esaslar", *Tasvir*, sy. 278, 6 Ocak 1946, s. 2-3.
87. "Ebedî Barış ve Milletler Birleşmesi", *Tasvir*, sy. 283, 11 Ocak 1946, s. 2.
88. "Millî İdeoloji ve Yabancı İdeolojiler", *Tasvir*, sy. 285, 13 Ocak 1946, s. 3.
89. "Yabancı İdeolojiler - Milletlerin hayatında yabancı ideolojilerin rolü", *Tasvir*, sy. 292, 20 Ocak 1946, s. 2-3.
90. "Devletlerarası Hukukun Geçirdiği Buhran - Devletlerarası hukukun yüksek prensipleri", sy. 299, 27 Ocak 1946, s. 2. (Devletlerarası hukuk insanlık vicdanının emirlerinden başka bir şey değildir).
91. "Devletlerarası Hukukun Geçirdiği Buhran - Devletlerarası Hukukun Bugünkü Vaziyeti", *Tasvir*, sy. 306, 3 Şubat 1946, s. 2?3. ("Beşeriyet hayatından adalet kalkarsa hayat yaşamağa değmez. Kant").
92. "İlim ve Hürriyet", *Tasvir*, sy. 320, 17 Şubat 1946, s. 3-4.
93. "İlim ve Hürriyet - Kadim Yunan'da İlmî Muhtariyet", *Tasvir*, sy. 327, 24 Şubat 1946, s. 3.
94. "Üniversite Muhtariyeti (Libertas Academica)", *Tasvir*, nr. 334, 3 Mart 1946, s. 3. ("Orta zamanlarda ilmî muhtariyet. Yeni zamanlarda ilmî muhtariyet, Çarlık Rusya'da büyük âlimler yetişmesinin sırrı. İlmî muhtariyetin esasları. İlmî muhtariyeti zarurî kılan sebepler").
95. "Üniversite Muhtariyetini Zarurî Kılan Sebepler", *Tasvir*, nr. 341, 10 Mart 1946, s. 3.
96. "Tarihte Bütün Dünyaya Hâkim Olmak Hulyası", *Tasvir*, nr. 348, 17 Mart 1946, s. 3.
97. "Müsbet İlimler ve Felsefe", *Tasvir*, nr. 355, 24 Mart 1946, s. 3.
98. "Tarihte 'Veto' Hakkının Menfî Rolü", *Tasvir*, nr. 362, 31 Mart 1946, s. 3, 5.

99. "İnsanların Manevî Hayatında Gaye ve İdeallerin Rolü", *Tasvir*, nr. 369, 7 Nisan 1946, s. 3.
100. "Milletlerin Hayatında Fikir ve İdeallerin Rolü", *Tasvir*, nr. 376, 14 Nisan 1946, s. 3.
101. "Avrupa Medeniyetinin İstikbali", *Tasvir*, nr. 383, 21 Nisan 1946, s. 3. ("Avrupa medeniyeti inhitat halinde midir? İnkişaf halinde midir? Birinci Umumî Harpten sonra bu suale verilen cevap taslakları. Spengler'in meşhur eseri. Bu eserdeki esas fikirlerin hulâsası. Medeniyetlerin tabiî 'ömr'ü vardır. Her medeniyet zevale mahkûmdur").
102. "Medeniyet Mahsulleri ve Kültür Kıymetleri Zail Olmaz, Ancak Medeniyet Merkezleri Değişir", *Tasvir*, nr. 390, 28 Nisan 1946, s. 3. ("Medeniyetler arasında rabıta. Avrupa medeniyetine Yunan ve İslâm medeniyetinin tesiri. Hıristiyanlık ile Arab medeniyeti arasında münasebet yoktur. Stoisism bir inhitat felsefesi değildir. Stoisismle sosialism mahiyet ve temayülleri bakımından birbirinden tamamı ile farklı cereyanlardır. Medeniyet mahsulleri zail olmaz, medeniyetler ölmez, ancak medeniyetin merkezi değişir. İstikbalin medeniyet merkezi Şimalî Amerikadır").
103. "Demokratik Seçim Usulünün Beş Mühim Esası", *Tasvir*, sy. 397, 5 Mayıs 1946, s. 3.
104. "Ruhî ve Manevî Hayatın Zenginliği ve Yaş", *Tasvir*, sy. 404, 12 Mayıs 1946, s. 3. ("Uzun ömürlü olmanın fizik ve ruhî âmilleri - Kadîm zamanlarda ve asırlarda uzun ömürlü ilim, fikir ve ideal adamları - Uzun ömürlü devlet adamları - Ruhî hayatın kesifliği ile ruhî 'gençlik' arasında münasebet - Bu hâdiseyi nasıl izah etmeli? - Şimdilik bu hâdiseden çıkarılması mümkün netice: Ruhan ihtiyarlamamanın çareleri, çok okumak, çok düşünmek, çok öğrenmek ve sarsılmaz kanaatlere sahip olmaktır").
105. "Arap Birliği ve Büyük Arap Milletinin İstikbali", *Tasvir*, sy. 411, 19 Mayıs 1946, s. 3. ("Arap milletinin büyük tarihî rolü. Parlak tarihe malik milletler daima tekrar yükselme kudretine maliktir. Arap âlemindeki siyasî ve medenî teceddüt hamlesi ile Anglo-Sakson âleminde hâkim olan cihanşümûl adalete müstenit bir nizam tesisi siyasetinin mes'ut birleşmesi").
106. "Amerika Birleşik Devletlerinde Felsefî Cereyanlar", *Tasvir*, sy. 418, 26 Mayıs 1946, s. 3.
107. "Milletlerin Hayatında Yüksek Öğretimin Rolü ve Profesörler Sınıfının Dilekleri", *Tasvir*, sy. 425, 2 Haziran 1946, s. 3.
108. "Atom'un Felsefî Tarihi", *Tasvir*, sy. 432, 9 Haziran 1946, s. 3. ("Atom hakkında kadim filosofların fikirleri. Leibniz'in fikirleri. Bugünkü fizik âlimlerinin atomla alâkalı keşifleri. Felsefenin müsbet ilimlere rehberlik ettiğini gösteren delil. Atom'un parçalanmasından doğan kuvvet. Bu kuvvetten iki istikamette istifade imkânları. Bu hususta düşünen insanların ümit ve dileği").
109. "İngilterede Demokrasinin Ruhî ve Tarihî Temelleri", *Tasvir*, 16 Haziran 1946, s. 3. ("İngilterede demokratik idare usulünün pürüzsüz işlemesinin sebepleri: Partilerin azlığı, İngiliz milletinin ruhî vasıfları, tarihî ananeleri. Dokuzuncu asırda Demokratlık Meclisi. On üçüncü asırda hürriyet beratı"). Bkz. 60, 65.
110. "Beşerî Camiaların Hayatında Propagandaların Rol ve Kudreti", *Tasvir*, sy. 453, 30 Haziran 1946, s. 3. ("Tarde'ın icad ve taklit nazariyesi. Durkheim'ın fikri. Bu iki cereyanın mücadelesi. Fikirlerin intişarında propagandanın rolü. Positivism niçin yayılmadı, Marksizm niçin yayıldı? Propagandanın kuvveti. Milletler için propaganda vasıtalarından istifade zarureti").

111. "Tecavüzî Harp Tabiî Bir Hâdise Değildir", *Tasvir*, sy. 460, 7 Temmuz 1946, s. 3. ("Tabiî hâdise nedir? İnsan camialarının içtimaî hayatında fizik hâdiseler sahasındaki tabiî kanunlar gibi kanunlar var mıdır? Harp tabiî bir hâdise değildir. Harpler iktisadî zaruretler neticesi dahi değildir. Harp bertaraf edilmesi mümkün bir hâdisedir").

1947

112. "Kutadgu Bilig", *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, XIII/2, 1947, s. 657-683.

113. *Türk Tarihi ve Hukuk* (Türk Tarihinin Ana Hatları, Tarihî Türk Devletlerinin Kuruluşu ve Hukukî Müesseseleri, Türkleri Hukukî Örfleri, Türe ve Yasaları), İstanbul, İstanbul Üniversitesi Yay., 1947, 416 s. Bkz. 36, 41, 124.

1948

114. *Umumî Hukuk Tarihi*, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Yayınlarından, 1948, 532 s. (1944 baskısından farklı olarak yeni bir paragraf eklenmiş, bir paragraf ikiye bölünmüş, ikisi birleştirilmiştir)[95]. Bkz. 38, 39, 42, 71, 76.

115. "Farabî'nin Kültür Tarihindeki Rölü", *III. Türk Tarih Kongresi* (Kongreye Sunulan Tebliğler), Ankara, TTK Yay., 1948, s. 352-367. Bkz. 74, 77.

116. "Medenî Milletlerde İlim Dili Yaratma Tarihine Bakış", *Cumhuriyet*, sy. 8675, 5 Ekim 1948, s. 2.[96] Bkz. 117, 118, 119, 126.

117. "İlmî Usullerle Yaratılmış Türkçe ve Müstakil Bir İlim Dili Lâzımdır", *Cumhuriyet*, sy. 8686, 19 Ekim 1948, s. 2, 4. Bkz. 116, 118, 119, 126.

118. "Dil Islahı ve Dil Kurumu", *Cumhuriyet*, sy. 8690, 23 Ekim 1948, s. 2, 4. Bkz. 116, 117, 119, 126.

119. "Medenî Milletlerde Dil Islahı Tarihine Umumî Bakış", İstanbul Muallimler Birliği'nin topladığı Birinci Dil Kongresi'nde, 23 Ekim 1948'te konuşma[97]. Bkz. 116, 117, 118, 126.

120. "Eski Türk'lerdeki Soy-Oymak Teşkilâtının İstinat Ettiği Esaslarla Kadim Yunanlıların Genos-Fratria Teşkilâtında ve Kadim Romalıların Gens-Curia Teşkilâtında Hâkim Olan Esasların Ayniyetine Dair", *IV. Türk Tarih Kongresi*'nde (10-14 Kasım) sunduğu bildiri. Bkz. 125.

1949

121. "Milletlerarası Hayatın Düzeni ve Pan-Amerikanizm", Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesinin tertip ettiği serbest ihtisas-doktora kurları kapsamında, 24 Mart 1949'da konuşma[98].

122*. *Fransa Hukuku Tarihi*, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nde 1948-1949 ders yılındaki ders takrirleri.

---

95 Sadri Maksudi'nin bu kitabın basılmasından bir yıl önce Hukuk Fakültesi Dekanlığına yazdığı 3 Şubat 1947 tarihli dilekçe şöyle: "Evvelce bastırılmış bulunan *Hukuk Tarihi* adlı eserden şahsıma ait olan kısımlar bittiği cihetle, Üniversitede mevcut olanların satışa arzedilmesi için delâlet buyurulmasını diler, saygılarımı sunarım" (İÜHFA, Sadri Maksudi Arsal dosyası, s. 99).

96 *Cumhuriyet*'teki bu ve bundan sonraki iki yazı "Millî Kültür Meseleleri" sütununda çıkmıştır.

97 "Muallimler Birliğinin Dil Kongresi", *Ulus*, 24 Ekim 1948, s. 3. Sadri Maksudi'nin de söz aldığı tartışmalar için bkz. "Dil Kongresinde Dünkü Hararetli Tartışmalar", *Akşam*, 1 Kasım 1948, s. 2; "Dil Kongresinde Şiddetli Tartışmalar", *Vakit*, 1 Kasım 1948, s. 2.

98 *Ulus*, 27 Mart 1949, s. 4.

1950

123. "Demokrasinin Kapısı Önündeyiz", *Cumhuriyet*, sy. 9242, 2 Mayıs 1950, s. 2.

124*. *Türk Tarihi ve Hukuk - c. 2: Osmanlı Hukuk Tarihi*, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nde 1949-1950 ders yılındaki ders takrirleri. Bkz. 36, 41, 113.

1952

125. "Eski Türk'lerdeki Soy-Oymak Teşkilâtının İstinat Ettiği Esaslarla Kadim Yunanlıların Genos-Fratria Teşkilâtında ve Kadim Romalıların Gens-Curia Teşkilâtında Hâkim Olan Esasların Ayniyetine Dair", *IV. Türk Tarih Kongresi* (Kongreye Sunulan Tebliğler), Ankara, TTK Yay., 1952, s. 109-121.[99] Bkz. 120.

126. "Medenî Milletlerde Dil Islahı Tarihine Umumî Bakış", *Dil Davâsı*, Ankara, TDK, 1952, s. 123-126. (İstanbul Muallimler Birliği'nin topladığı Birinci Dil Kongresi'nde, 23 Ekim 1948'te yaptığı konuşmanın metni Türk Dil Kurumu tarafından yayınlanmıştır[100]). Bkz. 116, 117, 118, 119.

1954

127. "Federasyon Fikri ve Avrupa Konseyi", Ankara Türk-Fransız Kültür Cemiyeti'nin[101] tertip ettiği konferans serisi çerçevesinde, 10 Şubat 1954 Çarşamba günü Milli Kütüphane'de Fransızca olarak verilecek konferans[102].

1955

128. *Milliyet Duygusunun Sosyolojik Esasları*, İstanbul, Çeltüt Basımevi, 1955, 224 s. (1972 tarihli ikinci baskı Adile Ayda tarafından hazırlanmıştır. Ötüken Yayınevi tarafından 1975 ve 1979'da tekrar basılmıştır. Eser, Sadri Maksudi tarafından Fransızca'ya da tercüme edilmiştir[103]). Bkz. 21, 30.

129*. *Hatıralar*[104].

---

99 Münakaşa faslında Bahaeddin Ögel, Mükrimin Halil Yinanç ve Abdülkadir İnan söz alarak eleştirilerini söylemişler, katkı yapmışlardır. Sadri Maksudi sadece Yinanç'ın eleştirilerine cevap vermiştir (s. 121-124).

100 Yazının başında şu not vardır: "İstanbul Muallimler Birliği'nin topladığı Dil Kongresi'nde Türk dil devrimini savunanlardan biri de Profesör Sadri Maksudi Arsal'dır. Profesör Sadri Maksudi Arsal, demecinin sonunda Türk Dil Kurumu'nun çalışmalarını beğenmediğini de söylemiştir. Sözlerini olduğu gibi alıyoruz. Biz kendimizi, yani Türk Dil Kurumu'nu savunacak değiliz, dileğimiz dil devriminin gerekliliğini anlatmaktır. Profesör Sadri Maksudi Arsal öteden beri bu devrimi istiyen, ilkelerini bulup göstermeğe çalışan değerli bir düşünürümüzdür. Aramızda görüş ayrımları bulunabilir, tuttuğumuz yol, ermek istediğimiz yer birdir".

101 Sadri Maksudi, bir yıl önce Türk-Fransız Kültür Cemiyeti idare heyeti üyeliğine seçilmişti. Bkz. *Ulus*, 3 Nisan 1953, s. 2.

102 *Yeni Ulus*, 6 Şubat 1954, s. 4.

103 Adile Ayda, *Sadri Maksudi Arsal*, s. 240.

104 A. Battal-Taymas, *Kazanlı Türk Meşhurlarından İki Maksudîler*, s. 52.

Kaynakça

Kitap ve Makaleler

Ayda, Âdile, *Bir Demet Edebiyat*, [İstanbul], Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1998.

Ayda, Adile (Müjgan Cunbur'la), *Ölümünün 20. Yılında Ord. Prof. Sadri Maksudi Arsal 1880-1957 Hayatı ve Eserleri*, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1977.

Ayda, Adile, *Sadri Maksudi Arsal*, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1991.

Birinci, Ali, "Türk Hukuk Tarihçisi Sadri Maksudî'nin Hayat Hikâyesi ve Eserleri", bu *Armağan*'da.

Erşan, Mesut, "Eskişehir Halkevi ve 'Halkevi' Mecmuası", *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, sy. 12, Güz 2010, s. 101-124.

Gedikli, Fethi, "Yolunu Kendi Kazan Yolcu: Türk Hukuku Tarihçisi Sadri Maksudi Arsal", *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, LXX/1, 2012, s. 399-412.

Kırımlı Cafer Seydahmet, *Gaspıralı İsmail Bey - Dilde Fikirde, İşte Birlik,* İstanbul, T.A.Ş. Matbaacılık ve Neşriyat, 1934.

Miftahov, Almaz, "From Russia to Turkey: An Intellectual Biography of Sadri Maksudî Arsal (1878-1957)", The Institute of Economics and Social Sciences of Bilkent University, basılmamış yüksek lisans tezi, Ankara 2003.

Rodrigue, Aron, "Jewish Enlightment and Nationalism in the Ottoman Balkans: Barukh Mitrani in Edirne in the Second Half of the Nineteenth Century", *Minorities in the Ottoman Empire*, Molly Greene (Ed.), Princeton, Markus Wiener Publishers, 2005, s. 129-143.

Taymas, A. Battal, *Kazanlı Türk Meşhurlarından İki Maksudîler - Kişilikleri, Fikir Hayatları ve Eserleri*, İstanbul, 1959.

Temir, Ahmet, *Vatanım Türkiye - Rusya-Almanya-Türkiye Üçgeninde Memleket Sevgisi ve Hasretle Şekillenmiş Bir Hayat Hikâyesi*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2011.

[Togan], Ahmet-Zeki Valîdi, *On Yedi Kumaltı Şehri ve Sadri Maksudi Bey*, İstanbul, Burhaneddin Matbaası, 1934.

Tuncer, Hüseyin, *Türk Yurdu Bibliyografyası*, İzmir, Akademi Yay., 1993.

Uslu Bayramlı, Ayşen, "Sadri Maksudi'nin Ölümünün 50. Yılı Anısına: Sadri Maksudi'nin Hayatı ve Maksudi'nin Az Bilinen 'Maişet' Romanı Hakkında", *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, XVII/1, Haziran 2007, s. 101-109.

Süreli Yayınlar

Akşam, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, *Cumhuriyet*, *Hakimiyet-i Milliye*, *İkdam*, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, *Le Journal*, *Milliyet*, *Öz Dilimize Doğru*, *Takvim-i Vekayi*, *Tasvir*, *Tevhid-i Efkâr*, *Türk Yurdu*, *Türkiyat Mecmuası*, *Ulus-Yeni Ulus*, *Vakit-Kurun*, *Yeni Gazete*, *Yeni Kafkasya*.

EK 1

Sadri Maksudi'nin "Mülkiyet Hakkı, Mahiyeti, Tarihi" Konferansı*

Behçet Kemal Çağlar

Hukuk İlmini Yayma Kurumu'nun sekizinci konferansını Profesör Sadri Maksudi Arsal, dün Halkevi'nin büyük salonunda, seçkin ve aydın bir kalabalık önünde verdi.

Mevzu, devrin en çok üzerinde durulan, etrafında en çok neşriyat yapılan ve fikir yürütülen biz meselesi idi: Profesör, eşine az rasgelinir bir açıklık ve kavrayışla, mülkiyet hakkını, mahiyetini, tarihini ve sosyolojik rolünü anlattı. Bir saatten fazla süren bu konferans, bütün dinleyiciler tarafından sanki bir nefeste söylenen bir vecize, bir büyük hakikat gibi hiç eksilmeyen bilâkis gittikçe artan ve canlanan bir ilgi ile dinlendi.

Mülkiyetin ilk tarif ve tatbik şekillerinden başlayarak, mülkiyetin muhtelif nevilerini birer birer müsbet ve menfî tesirleri ve tezahürleriyle belirterek mülkiyet hakkının şümulü ve tesiri bakımından medeniyetlerin geçirdikleri safhaları çizdi. Kendi görüş ve düşünüşlerini hiçbir zaman indî bir mahiyette ileri sürmiyen, tam Garblı bir tefekkürün bitaraf ve ince tetkiki ile meşhurları söyletmesini ve dünya fikri olan esaslı düşünceyi tebarüz ettirmesini başaran bu konferans her itibarla örnek bir ilmî konuşma idi.

Değerli profesör, mülkiyetin gelişmesine ve nevileşmesine aid tarihçeyi en vazıh ve salâhiyetli misallerle izah etti; mülkiyet hakkının uzun safhalardan ve bir takım yarım neticeli merhalelerden geçen fikir mahsullerinin bir mütekâmil ve medenî neticesi olduğunu meydana çıkardı. Aile mülkiyetinin, devir ve ferağ gibi hakların kabulü ile şahsî mülkiyetin insandaki ihtirasları kamçılayarak bütün bir kitleyi sıkı ve hummalı bir faaliyete sevkettiğini, şahsî mülkiyetin tahakkuk etmeye başladığı her memleketin birden hızlı bir gelişme ile en yüksek seviyelerine erişip, en büyük kabiliyetleri içinden sivreltmiş yaratmış olduğunu inandırıcı ve açık delillerle ortaya koydu. Her fikrini bir büyük felsefe ve hukuk otoritesinin ağzından, onun nazariyesi ve prensipi ile, ifade etmek noktasına sonuna kadar sadık kaldı. Ayni zamanda cemiyete sükûn ve istikrar vermesi dolayısı ile devletlerin en çok güvenip korumaları lâzım olan hususî mülkiyetler (aile ve şahıs mülkiyeti bir arada) prensiplerinin ve tatbikatının dün olduğu gibi bugün de dünya ilim ve icra ekseriyeti tarafından benimsenmiş olduğunu da ilâve etti.

Her hâdisenin muhakkak bir de menfî cephesi ve neticesi olduğunu işaret eden hatib, şahsî mülkiyetin de, muhtelif âmillerle -dahilî ceb[e]rûtlardan haricî müstevlilere kadar muhtelif sebeblerle- menfî neticeler verdiğini ve başlıca menfî tezahürün de servetin temerküzü (concentration des richesses) olduğunu anlattı. Paranın icadından sonra sehhar olan bu maddenin sahiblerinde uyandırdığı ihtiraslardan en belirmişinin mülk sahibi olmak olduğunu ve bu yüzden dünyanın yeni şartlar içinde, beynelmilel ticaret âleminde gayet kolay ve bol kazanan adamların yavaş yavaş tesahüb ettikleri araziyi ve saireyi artırdıklarını ve bu suretle mülkiyet haklarında büyük bir muvazenesizlik baş gösterdiğini belirtti. Avrupa'nın bu devreye girmiş olduğunu, ekser Avrupa memleketlerinin ilk dinleyiş veya görüşte yanlış olduğu zehabına varılacak kadar garib âkıbetlere uğradığını, İngiltere'den ve Fransa'dan aldığı misallerle ve rakamların belagati

---

* B[ehçet] K[emal] Çağlar, "Fikir Hayatı: Mülkiyet Hakkı, Mahiyeti, Tarihi - Profesör Sadri Maksudî Arsal'ın Halkevi'ndeki Değerli Konferansı", *Ulus*, nr. 5558, 17 Ocak 1937, s. 2.

ile tebarüz ettirdi. (İskoçya'da arazinin yarısının sadece 12 kişi arasında bölüşülmüş olduğu misali bunların kuvvetlilerinden biridir). Bütün dinleyiciler, bu rakamları ibretle ve istifade ile dinlediler. Yanımda inanmakta tereddüd eder gibi duran bir iki kişiye fısıldadım: 9 milyon oturanı olan Londra'da ev sahibi olanların sayısı binler hanesini geçmiyor.

Tarihteki en büyük medeniyetlerin mutlak surette şahsî ve hususî hukukun tekâmülü ve tatbikatı sayesinde zuhur ettiğini ta Sümerler ve Babillilerden Roma ve Yunanlılara, Uygurlara kadar bize vasıl olabilmiş vesikalarını zikrederek ispat eden değerli profesör, şahsî mülkiyetin bir takım arızî fakat ekseriya "gayrikabili içtinap" şartlar ve safhalarla servet temerküzüne doğru gittiğini; Avrupa medeniyeti ve müesseselerini tehdid eden bu tehlikenin bertaraf edilebilmesi için bütün fikir ve devlet adamlarının çareler aramakta ve ileri sürmekte olduklarını göz önüne koydu.

Bu tedbirlerden bir kısmı mahsusunun "sosyalizm" firmasına dahil bulunduğunu, mülkiyet hakkını büsbütün bertaraf etmeye taraftar ve hattâ âmil olduğunu anlattıktan sonra, bunun dünyada ekalliyette bir fikir olduğunu ve ferdlerine mülkiyet hakkı verilmiyen camialarda şahsiyetlerin birer parçası kaybolur gibi olduğunu, sürüleşme hali başladığını, bu tabirlerle değil, fakat bundan vazıh ve katî anlattı. En iyi çarelerin müstahsil köylüyü toprak sahibi yapmak ve bütün milletin bir fedakârlığı veya emeği pahasına kolay servet getirecek ve çabuk para biriktirtebilecek işleri devlet işi yapmak, devlet eli ile yürütmek gibi esaslar olduğunu, bu tedbirlerin en makul, en verimli ve en çok kabul edilip tatbik edilen isabetli çareler olduğunu belirtti.

Büyük Şef'in, Türkiye Cumhuriyeti hükümetinin zaman zaman hitabeler ve kanunlar halinde ileri sürdüğü ve tatbikine geçtiği ana fikirlerin bütün dünya mikyasında bu kadar isabetli, bu kadar katî esaslardan mülhem olduğunu anlamakla bütün dinleyiciler bir daha Türklükleri ve inkılâbcılıkları ile öğünmek fırsatını buldular.

EK 2

Sadri Maksudi Arsal'ın Hukuk Kitaplarıyla İlgili Yazılar

1. Yavuz Abadan, *Hukukun Umumî Esasları*[105]

Değerli profesör ve saylav Sadri Maksudi Arsal'ın eserini -1937 tabı tarihini taşımakla beraber, 1938'in son aylarında tevzi edildiği için- ancak bu sayımızda okuyucularımıza tanıtmak imkânına kavuşmuş bulunuyoruz. Eser, isminin de anlatacağı veçhile 220 küsur sahife içerisinde hukukun umumî esaslarını, hukukî hayatın dayandığı prensipleri izah maksadını gütmektedir. Kitapta bir giriş faslı ve onu müteakıp sırasile hukuk mefhumu, objektif hukuk, hukukî münasebet, hükmî şahıslar, hukukî münasebetlerin diğer unsurları, hukukun tasnifi, hukukî hâdiseler, akitler, kanunsuz hareketler, ceza, beşerî iradenin hürriyeti başlıklarını taşıyan on bir fasıl yer almaktadır.

Hukukun Umumî Esasları, neşriyat hayatımıza iki esaslı yenilik getiriyor. Bunlardan biri mezkûr eserin, muhtelif iki sahayı birleştirici bir temayül taşımasıdır. Eski darülfünun programlarındaki "Medhali Hukuk" ile "Hikmeti Hukuk", yeni tedrisat plânındaki "Hukuk Başlangıcı" ve "Hukuk Felsefesi", profesör Sadri Maksudi Arsal'ın eserinde bir ve ayni matyer haline giriyor. Onun içindir ki müellif, eserinin asıl başlığı altına daha küçük puntu ile "Hukukun Pozitif Felsefesi"

---

105 Dr. Y[avuz] A[badan], "Bibliyografya: Hukukun Umumî Esasları, Yazan: Prof. Sadri Maksadi Arsal, 1'nci cilt, Ankara, 1937, Ankara Hukuk Fakültesi neşriyatından. Seri: 2 Sayı: 14", *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, IV/16, 1938, s. 777-781.

adını da koymuştur. Bu tabir, sayın profesörün bu vakte kadar alışılan tasnifleri kabul etmediğine, felsefenin ve bilhassa hukuk felsefesinin mahiyet ve gayesi hakkında herkesten ayrı bir tandans taşıdığına da delâlet ediyor. Yalnız bu temayülü karakterize eden hususiyetler hukukun umumî esasları ilminin mevzuu, metodu, gayesi, hukuk felsefesi ve sosyoloji ile münasebeti hakkında verilen 15 sahifelik izahata rağmen (s. 7-12) bütün açıklığile tebarüz etmiyor. Sayın profesörün Almanya'da bir yandan Somlo, Bierling ve arkadaşlarının temsil ettiği "Allgemeine Rechtslehre" cereyanına mütemayil bulunduğunu gösteren fikirleri var. Eserine verdiği isim de bunu tekit eder mahiyettedir.

Fakat diğer yandan *Hukukun Umumî Esasları*'nı, geniş mânada hukuk felsefesi dediği hukukî prensipler ve hukuk siyaseti içinde yer almış pozitif bir bilgi şekli (s. 15) olarak tavsif etmesi, tamamen hususî bir maksat takip ettiğine delildir. Nazarî, kablî muhakemelere istinat eden rasyonalistlerin hukuk telâkkilerine "dar mânada hukuk felsefesi" damgasını vuruyor. Bunların rasyonel yollarla ve mahiyetleri itibarile metafizik mefhumlarla uğraştıklarını, binaenaleyh "dar mânada hukuk felsefesinin ancak mücerret mefhumlarla ve münhasıran rasyonel ve dedüktif metodlarla elde edilmiş esaslara istinat eden nazarî ve felsefî bir ilim" olduğunu söylüyor. Hukukun umumî esasları kendi ifadesile "müsbet metodlarla elde edilmiş prensiplere dayanan müsbet, pozitif bir ilim" olduğuna göre (s. 20) "nazarî ve mücerret"ten kaçınma, müsbete dayanma esere ve eserdeki kanaatlere hâkim olan en esaslı düşüncedir.

Mücerret mefhumlar olmaksızın riyaziye gibi hukukun da imkân-ı teessüsü münakaşası bir tarafa bırakılsa bile, bizzat Sadri Maksudi Arsal'a göre hukukçunun camiadaki iki rolünden birini teşkil eden "hukukun ideal adalete yaklaşmasına ve azamî içtimaî adalet istikametinde inkişaf etmesine" (s. 4) müessir olacak ölçü ve kriterleri, tamamen müsbet metotlarla elde edilmiş prensiplere dayanan pozitif bir ilmin nasıl tesbit ve temin edeceği merakla sorulmaya değer. Hâdiselerin tecrübî ve cüzî müşahedesinden umumî hak ve adalet fikrine yükselmek isteyenlerin muvaffakiyetsizliği meydandadır. Esasen Sadri Maksudi Arsal da sosyoloğların hiç bir sahada "katî, değişmez ve fizik kanunları derecesinde zarurî sosyolojik kanunlar tesbit edemediklerini" söyliyerek (s. 23), bu muvaffakiyetsizliği tekit ediyor. Bütün bu mülâhazalar karşısında muhterem Profesörün eserinin ikinci cildinin 25'inci faslına ait olmak üzere tesbit ettiği hukuk felsefesinin tarihi ve bu meyanda felsefenin mahiyeti hakkındaki kısmın intişarını beklemekten mütevellit sabırsızlığımız hadsiz bir dereceye yükselmiş bulunuyor.

Bu muhtelif sahaları terkip temayülünün yanında eserin getirdiği göze çarpan ikinci mühim yenilik, hukukî bilginin kaynaklan hususundaki yeknasaklık ve tek taraflılığın izalesidir. Bu vakte kadar bizde sırf Fransız yahut Alman menbalarına dayanan ve bu itibarla tek taraflı görüşlerin hâkimiyetine varan izahat yerine profesör Sadri Maksudi Arsal Rusça, Fransızca, Almanca, İngilizce ve Arapça dillerine vukufunun feyizli semeresi olarak zengin ve mütenevvi bir biblioğrafyaya dayanan muhtelif malûmat getiriyor. Bu suretle meselâ Thomasius, Kant, Jhering ve Yellinek nazariyeleri arasında Lehli Petrajitski'nin (s. 65), Rus Şerşeneviç (s. 113) ve Korkunoff'un (s. 115) telakkileri de yer almış bulunuyor. Muhtelif izah tarzlarının menşei ve yekdiğerile müşabeheti noktalarında bazı tereddütleri davet etse bile, bu zenginliğin hukukî bilgi sahasına olan feyizli tesirleri şüphe götürmez. Yalnız bu vaziyetin doğurduğu küçük bir mahzur var:

Sayın profesör Sadri Maksudi Arsal'ın eserindeki zengin kaynaklara istinat eden geniş malûmat, bazı noktalarda dayandıkları asıllardan inhiraf etmiş gibi görünüyor. Meselâ Modestinus'un hukuk kaidelerinin muhtevası hakkındaki düşüncesi, sayın Profesörce yanlış anlaşılma neticesi

tenkide hedef olmuş bulunsa gerektir. Hukuk kaidelerinin f[i]ilen cezalandırdığı zannederiz ki Modestinus ayarında bir hukukçunun hatırından geçmemiştir.

O, bizzat müellifin mezkûr sahifenin ikinci notunda zikr eylediği metinde de görüldüğü üzere "punire" tabirini kullanıyor. Burada "punire" Latince sıyak ve sıbaka göre "tecziye eder" değil "ceza tehdidi vazeder" mânasını ifade etmek icap eder.

Bu suretle Modestinus, hakikatte müellifin tenkit olarak dermeyan ettiği şeyi, yani hukuk kaidelerinin tecziyeyi emrettiğini söylemek istiyor. Bundan başka muhterem Profesörün yaptığı gibi hukukun tecziyeyi emir şeklinde tecelli eden fonksiyonile meselâ bir akdî mükellefiyeti yerine getirmeyi emir şeklinde tecelli eden fonksiyonunu, muhakkak bir tek emir mefhumu altında toplamaktan ve hukuk hükümleri muhtevasını tek bir emre irca etmekten ne kazanıldığı düşünceye değer bir nokta olarak kalıyor.

Değerli Profesör, eserinde -sırf müsbete olan temayül ve sevgisinin tesirile- mücerret mefhumları canlandıracak mukayese ve misallere çok yer vermiştir. Bilfarz "dile nisbetle gramer ne ise içtimaî hayata nisbetle hukuk ta odur" (s. 3), "hükmî şahıslar, bir çok vatandaşlık, meselâ askerlik vazifelerinden de muaftırlar" (s. 87) gibi... Bu mukayese ve misallerin bilhassa henüz yetişmemiş bulunan dimağları, hukukun ve hükmî şahısların mahiyetleri hakkında yanlış tasavvurlara götürmeleri pek te ihtimalden uzak değildir.

Profesör Sadri Maksudi Arsal, tabir ve ıstılahlar bakımından hukuk literatürümüzün alışkın olmadığı bir takım tasarruflarda da bulunmuştur. Hak iğesi olmak salâhiyeti (s. 62), farzî mevcudiyet nazariyesi (89), şanı, müstakil uzviyet nazariyesi (s. 92), hukukî şeniyet telâkkisi (s. 93), hukukî vazife (s. 101), hukukî vazife iğesi (s. 104), hususî hukuk (s. 110), kanunsuz hareketler (s. 138-159) ilâh. gibi... Lisaniyat sahasındaki değerli mesaisini ve derin vukufunu bildiğimiz muhterem Sadri Maksudi Arsal'ın bu türlü tasarruflara salâhiyetini inkâr etmek hatır ve hayalimizden geçmez. Yalnız kıymetli eserinin bütün hukukçular hattâ münevverler tarafından okunarak istifade edilmesini arzuladığımızdan mezkûr tabirlerin yanında mutat olan ve ekseriyetçe kullanılan karşılıklarını da göstermiş olmaları ne kadar candan temenniye şayandı. Üstat, bu temenniye tek bir yerde, hak iğesi olmak salâhiyeti başlığının yanında ve kere içerisinde "ehliyet" tabirini de yazmak suretile cevap vermiştir. Bunun diğer tabirlere de teşmili umumî istifade bakımından çok iyi bir netice verirdi.

Bütün bu mülahazalar Prof. Sadri Maksudi Arsal'ın yüksek değerli eserine karşı, ilmî mükemmeliyet iştiyakından ve edilen istifadenin şükranından doğan kanaatlerin samimi ifadeleridir. Eserin ikinci cildile beraber -muhterem Profesörün muvaffakiyetli akisler uyandıracağına katiyetle kani bulunduğumuz- diğer eserlerini de sonsuz bir öğrenme humma ve sabırsızlığı içerisinde bekliyoruz.

2. Kemal Fikret Arık, *Hukukun Umumi Esasları*[106]

Hukukun Umumî Nazariyesi ve Felsefesine Giriş adlı çok değerli bir eser neşreden Prof. Dr. Pasquier kitabının başına Paul Cuche'ün şu mânalı cümlesini koymuştur: "Bugünkü haliyle hukuk felsefesini tetkike başlayan bir kimsenin mâruz kalacağı fikrî kargaşalığı düşünürken endişeye düşmekten kendimi alamayorum". Gerçekten, en ana mefhumları üzerinde bile anla-

106 K. Fikret Arık (Dr.), "Bibliyografya: Sadri Maksudi Arsal: Hukukun Umumi Esasları (hukukun pozitif felsefesi), Birinci cilt, Ankara 1937, Recep Ulusoğlu Basımevi, 224 sahife, 220 kuruş", *Adliye Ceridesi*, sy. 5, 1943, s. 60-61.

şamazlıkların hüküm sürdüğü hukuk felsefesi alanında, temel mefhumları tesbit eden, muhtelif cereyanların aynı terimlere verdiği muhtelif mânaları belirten, mâkul ve isabetli hükümler veren emin bir kılavuza ihtiyaç vardır.

Profesör Honig'in o kadar faydalı *Hukuka Başlangıç* adlı eserinden sonra Profesör Sadri Maksudi Arsal'ın *Hukukun Umumi Esasları* işte bu emin kılavuzlardan biridir.

Kitap, bir giriş ile iki kısımdan mürekkeptir.

Girişte hukukun umumi esasları ilminin mevzuu, metodu, gayesi, hukukun umumi esasları ve hukuk felsefesi ve hukuk sosyolojisi arasındaki münasebetler tetkik edilmiştir.

Birinci kısım yedi fasla ayrılmıştır:

Birinci fasılda hukuk mefhumu ve bu münasebetle objektif ve sübjektif hukuk, sübjektif haklarının mahiyetine ait fikirler, pozitif bakımından hakkın mahiyeti, objektif hukukla sübjektif haklar arasındaki münasebet incelenmiştir.

İkinci fasılda objektif hukuk ve bu münasebetle içtimaî hayat kaideleri, içtimaî ahlâk kaideleri ve hukuk kaidelerinin müeyyideleri objektif ahlâk ile objektif hukuk arasındaki farklar, içtimaî ahlâkın mahiyeti incelenmiştir.

Üçüncü fasılda hukukî münasebet, unsurları ve hak sahibi mefhumlarına temas edilmiştir.

Dördüncü fasılda hukukun en mühim ve ihtilâflı bahislerinden birisi olan hükmî şahıslar meselesi ele alınmış ve bu alanda ileri sürülen nazariyeler tahlil edilmiştir.

Beşinci fasılda hukukî münasebetin diğer unsurları olan hukuk[î] vazife, hukukî vazife iğesi, hakkın mevzuu konuları aydınlatılmıştır.

Altıncı fasıl hukukun tasnifine ayrılmıştır. Burada hukukun birçok bakımlarından tasnifleri yapılmıştır.

İkinci kısım 7-11'inci fasılları ihtiva eden ikinci kısımda sübjektif hakların menşe ve teessüs sebepleri tetkik edilmiştir.

Yedinci fasılda hukukî hâdiselerin mahiyeti, nevileri, hukukî fiiller, kanunsuz hareketler mefhumları tarif edilmiştir.

Sekizinci fasıl tamamen akitlere ayrılmıştır. Burada akdin tarifi, hak ve vazife doğurma kuvveti, bu kuvvetin hukukî menşei, akitlerin mecburiliği, akdin mevzuu itibarile hududu, akitlerin hukukî olması için lâzım şartlar, iradenin izharı şekli, iradenin sıhhati meseleleri üzerinde durulmuştur.

Dokuzuncu fasıl kanunsuz hareketler mefhumuna tahsis edilmiştir.

Onuncu fasılda ceza mefhumu ile iştigal edilmiştir. Bu münasebetle cezanın mahiyeti; tarihçesi, devletin cezalandırma hakkının esasları hakkında ileri sürülen nazariyeler; cezanın gayesi, hududu, ceza siyasetinin esasları, cezaî mesuliyet... gibi mühim meseleler tahlil edilmiştir.

On birinci fasılda beşerî idarenin hürriyetine müteallik determinin ve hürriyet nazariyeleri incelenmiştir. Beşerî iradenin hürriyeti lehine mevcut deliller, iradenin hürriyeti fikrinin tarihçesi, iradenin hürriyeti hakkında İslâm âlimlerinin fikirleri mufassalan izah edilmiştir.

3. Kemal Fikret Arık, *Umumi Hukuk Tarihi*[107]

Ankara Hukuk Fakültesi hukuk tarihi ve hukuk felsefesi ordinaryüs profesörü Sadri Maksudi Arsal on dört yıldan beri salâhiyetle okuttuğu umumî hukuk tarihi derslerini esaslı tadil ve tevsilerle *Umumî Hukuk Tarihi Dersleri* adlı bir cilt halinde hukuk efkârı umumiyesine arzetmektedir. Uzun yıllardan beri Profesörün hukuk kavrayış ve görüşünü kuvvetlendiren takrirlerine alışan talebeleri bu eserde, aynı zamanda, istifade edilen kaynakların bolluğu, verilen kıymet hükümlerinin isabet[i] karşısı[nda] hakiki bir sevinç duyacaklardır.

İntişar eden hukukî eserleri okuyucularının dikkatine arzetmek ve muhtevaları hakkında mücmel ve muhtasar bir fikir vermekten başka bir gayesi olmayan Bibliyografya sahifelerinde Profesörün bu eseri hakkında herhangi bir tahlile girişmek mevzuubahis olamaz. Yalınız, eserin faydasını belirtmek için bir noktaya işaret edelim: Bu eser, eğer aldanmayorsak, umumî hukuk tarihi alanında memleketimizde intişar eden ilk böyük, derli toplu kitaptır.

Eser bir giriş ile yedi kitaba ayrılmıştır.

Girişte gözden geçirilen mevzular şunlardır: Hukuk tarihinin mevzuu, İntibah devri hukuku, Tabiî hukuk nazariyesi, Leibniz'in hukuk tarihine hizmeti, Montesquieu'nün hukuka nazarı, Göttingen mektebi, Tarihî mektep, pozitivisme ve Tarihi maddiyecilik cereyanlarının hukuk felsefesi sahasında tecellisi, Jhering'in Tarihi mektep nazariyesinin tenkidi.

Birinci kitap Hint hukukuna ayrılmıştır. Burada Hint hukukunun kaynakları, âmme hukuku, kast esası, hususi hukuk, Brahma hukuku... tetkik edilmiştir.

İkinci kitapta İran hukuku incelenmiştir. İran hukuku kaynakları, İranlıların dini, Akemenit devletinin teşkilâtı, bu devlette ahalinin vaziyeti mahkûm milletlerin durumu.

Üçüncü kitapta Eski Yunan siyasi ve hukukî teşkilât ve müesseseleri mufassalan gözden geçirilmiştir. Bu kitap daha ziyade eski Atina hukuk tarihine hasredilmiştir: Solon ıslahatının esasları, Atina medenisinin [medinesinin] demokratik teşkilâtı, icrai ve kazai müesseseler, ceza kanunları, Atina hukukı âmmesinin istinat ettiği prensipler, Atina'da hususi hukuk, aile hukuku, aynî hakları, akit ve mukaveleler, Atina'da hususi hukukun inkişafına mâni olan sebepler, Atina demokrasisi hakkında mütenakız fikirler.

Dördüncü kitap eski İsparta hukukuna tahsis edilmiştir.

Beşinci kitap Roma hukuku tarihine mufassal bir umumi bakış ile başlamakta ve Roma cumhuriyetinin çökmesi ve düşmesine kadar devam eden devrenin hukuk tarihini ihtiva etmektedir.

Altıncı kitap Romada imparatorluk devri hukuk tarihinin ana hatlarını etraflı bir surette izah etmektedir.

Yedinci kitap Roma hukuk tarihinde Dominatus devrine ayrılmıştır.

4. Kemal Salih Sel, "İlk Türklerde Hukuk": *Türk Tarihi ve Hukuk*[108]

Cazibesi -sahifeleri karıştırılmadan, hattâ ele alınmadan- ismi ile başlıyan, fakat ele alınıp karıştırıldıktan sonra, derin alâka uyandıran bir kitab: *Türk Hukuku ve Tarih* [*Türk Tarihi ve Hukuk*].

---

107 K. Fikret Arık (Dr.), "Bibliyografya: Sadri Maksudi Arsal: Umumî Hukuk Tarihi, Ankara 1942, 599 sahife, fiyatı 6 lira, Ankara Hukuk Fakültesi Neşriyatından", *Adliye Ceridesi*, sy. 5, 1943, s. 59-60.

108 Kemal Salih Sel, "Kitab Sohbetleri: İlk Türklerde Hukuk", *Cumhuriyet*, nr. 8448, 21 Şubat 1948, s. 2. Yazının sonraki kısmında Varoğlu Yayınevinin on iki kitaplık bir serisi tanıtılmıştır.

İsimdeki cazibe, daha ziyade, bu mevzuda bir kitabın kütübhanemize ilk defa girişi sebebiledir; okununca artan alâkayı ise muhtevası uyandırıyor. Çünkü müellif -bir eski eserinde, tevazuunun kendisine "ben ne bir edibim, ne de bir üslûbcu!" dedirtmiş olmasına rağmen- çoğu âlimler gibi, yazı yazmak sanatına da yabancı değildir.

"Türk hukukunun tarihi" mevzuu, tarih kadar eski, fakat ele alınışı bir çeyrek asrı bile doldu-ramamış olmak kadar yenidir. Üniversitelerimizde böyle bir kürsünün açılışı, 925'te, Ankara Hukuk Fakültesinin kuruluşu ile başlar. Eserin müellifi, işte bu kürsüyü liyakatle dolduran ilk profesördür: Sadri Maksudi Arsal.

Sadri Maksudi, Türk dili ve tarihi üzerindeki araştırmalarile "mine'l-kadim" tanınan ve tanındığı nibette sayılan bir ilim adamımızdır. "Mine'l-kadim" dedim, çünkü onun bu sahadaki çalışmaları -bazılarında raslandığı gibi- modaya uymuş olmak kabilinden değildir; muhterem profesörün mesaisi, bu nevi araştırmaların muzaheret gördüğü Atatürk devrinde değil, çok daha evvelden başlar.

Bu kürsünün ihdası zamanına kadar Türk tarihi, hukuk bakımından, niçin tetkik edilmiş değildi; hattâ böyle bir ilim mevzuu olduğu dahi niçin düşünülmemiş bulunuyordu?

Bir araştırma yapacak değilim. Bu garabete, muhterem Sadri Maksudi Arsal'ın omuzlarına aldığı yükün ağırlığını kaydetmiş olmak için işaret ediyorum. Onun vazifesi, başka profesörlerinkine benzemiyordu. İşi, mevcud bir ilmin esaslarını izahtan ibaret değildi; okutacağı ilmin malzemesini de hazırlamak, "onun yaratıcısı olmak" mevkiinde idi. O "gideceği yolu da kendi yaparak seyahat eden bir yolcuya" benziyordu!

Aradan 23 sene geçmiştir. Bu yolcu, belki de, maksud menzile henüz varmamıştır. Fakat güzel bir yol yapmıştır, menzile varmak istiyenlerin önlerindeki bütün maniaları kaldırmıştır.

Bu, kolay olmamıştır.

Hazırlanacak tarih, Türkiye Türklerinin hukuk tarihi idi. Türk tarihi, gerek örf ve âdetler, gerek mevzuat bakımından nasıl bir inkişaf göstermişti? Çalışma programı ve takib edilecek araştırma usulleri şöyle tesbit edildi:

Türk tarihinin en yakın iki safhası Osmanlı ve Selçuklu devirleridir. Bu iki devleti kuranlar Orta Asyadan gelen Türk kabileleridir. Bunların getirdikleri hukukî gelenekler vardır; fakat bu geleneklerin yanıbaşında, aradaki İslâmlaşma hareketi neticesi, teessüs etmiş İslâm hukuku da mevcuddur. Yani Türkiye Türklerinin hukuk tarihi bir taraftan İslâmiyetten önceki Orta Asya Türklerinin hukukile ilgilidir, diğer taraftan İslâm hukukile alâkalıdır. Şu hale göre Türk hukukunu dört devreye taksim ederek tetkik etmek lâzım gelir: 1. Orta Asya devri, 2. İslâmlaşma devri, 3. Selçuk devri, 4. Osmanlı devri.

Çalışmaya böyle bir hareket noktasından başlandı. Muhterem Sadri Maksudi Arsal dil üzerinde, folklor üzerinde, kitabeler ve vesikalar üzerinde ve nihayet tarihî, ilmî, edebî ve içtimaî eserler üzerinde tetkikler yaptı. Şimdi birkaç satır sonunda "yaptı" dediğim bu "tetkikler"in, bu kürsünün ihdas edildiği tarih başlangıc sayılsa dahi, 23 senelik bir zamanı doldurduğunu hesablamak lâzımdır. Yalnız ilk devreye aid kısım için eserleri üzerinde çalışılan müellifler sayısının iki yüzü geçtiğini söylemek bu "tetkik"in vüsati hakkında fikir vermeğe kâfidir.

Bahsini yaptığımız kitab, işte bu uzun araştırmaların ve bu araştırmalardan meydana gelen düşünce ve kanaatlerin hulâsasıdır; ve asıl eserin İslâmlaşmadan evvelki Orta Asya devrini ihtiva eden ilk cildidir. İstanbul Üniversitesi yayınları arasında çıkmıştır, büyük kıtada dört yüz küsur sahifeden ibarettir.

Muhterem profesörün, eseri hakkındaki fikirleri, gayet mütevazıdır. Diyor ki: "Türk hukuku tarihinin bir insan ömrü içinde tamamile işlenmiş bir ilim mahiyetini iktisab etmesi imkânsızdır. Şimdiye kadarki araştırmalar bir başlangıcdır. Bu kitabın rolü istikbalde Türk hukuku tarihi sahasında araştırmalar yapacak olanlara kısmen rehberlik etmekten ibaret olacaktır".

Kitabda, eski Türklerin hukukî telâkkileri, âdetleri hakkında dikkate değer vesikalar ve malûmat vardır. Sözü bitirmeden evvel bin beş yüz sene evvelisine aid bu vesikaların Uygurlara aid bir ikisinden bahsetmek, hele Altaylıların nişanlanma ve evlenme âdetlerini kısaca anlatmak isterim:

Uygurlardan ele geçen vesikalar arasında birtakım satış, kiralama, ipotek, borç mukaveleleri var ki bugünkü medenî hukuk icablarına hiç de aykırı düşmiyen kayıdlar ve şartlar altında yapılmıştır. Hele bir vasiyetname suretinin -son zamanlarda açılan davaları düşünerek- insanı, bugünkü vasiyetnameler niçin 1.500 sene evvelkiler kadar mükemmel değil!... diye düşündürmemesi mümkün değildir. Çünkü vasiyet sahibi, haksız miras talebinde bulunacaklara ceza tayin ediyor, hattâ bu kadarla da kalmıyor, bu cezayı tatbik edecek "icra memurları"nı bile intihab ediyor!

Ya "esir azadlama" mukavelesi?... Biri kadın, diğer erkek iki esir gizlice anlaşıyor ve birleşerek evleniyorlar. Bunu haber alan sahibleri: "Vay, bizden habersiz bu nasıl iş?" diye sinirlenip kızacak yerde, "aferin çocuklara, pekâlâ etmişler" dercesine onları azad ediveriyorlar. Bunu bir mukavele ile de teyid, hattâ mütekabilen ne yekdiğeri, ne de esirler aleyhinde dava açmıyacaklarını temin ediyorlar.

Hukuk tarihlerinin en büyük faydası, şüphe yok, milletlerin medenî seviyelerini göstermek vasfıdır.

Altay Türklerinin evlenme âdetleri hayli teferrüatlıdır. Erkek evleneceği kızı kendisi intihab eder. Babasına haber verir. Babası iki dostunu, kız tarafının büyüğüne gönderir. Bu iki delegeden birinin elinde pipo, diğerinin çakmak vardır. Gelinin babasına gidip diz çöken delegeler genclerin "bir yüzün iki yanağı gibi birbirinden ayrılmaz şekilde birleşmelerini" teklif ederler. Kızın babası pipoyu kabul ederse, onun yakılmasile "nişanlanma" kabul edilmiş olur.

Düğün günü güvey iki arkadaşile beraber kızı almağa gider. Kız evine yüz adım kala şarkı söylerler. Şarkıyı işiten kız tarafı evin önüne, istikbale çıkarlar. Güveyi ve iki arkadaşını merasimle eve alırlar. Baba, kızını güveye "teslim" eder. Ev halkı ve gelin, gelenlerle beraber atlara binerler. Gelin atının iki tarafında, güveyle beraber gelmiş olan iki delikanlı, iki tarafından kayın ağacına gerilmiş bir perde tutarak ilerler. Tâ ki gelin, güveyin evine gelinceye kadar ne önündeki yolu, ne de yeni evinin bulunduğu yeri görebilsin.

Kayınpederin evine gelinir gelinmez gelin eğilerek evin ocağını selâmlar. Bu sırada gelinin yüzü kapalıdır. Yeni akrabaları ona "görümlük" hediyelerini verirler. Gelinin yüzü açılır. Bu sırada kayınpeder bir hitabede bulunur. Bu bir duadır ve pek güzeldir. İşte bazı parçaları: "Oturacağın yerde bolluk olsun, pek çok çocuk ve torunların dünyaya gelsin. Senin önünde daima ay parlasın, arkandan güneş parlasın. Eteğin etrafında çocuklar dolaşsın, pek çok davarın olsun, atların çok tay doğursun, sürülerin eksilmesin. Senin ayak bastığın yer demir gibi sağlam olsun, sana hiç kimse cebir ve zulüm edemesin, meskenin daima sıcak olsun, ocağında ateş daima parlak yansın".

Eski Türklerde evlenmenin şartlarından biri hem babanın ve ananın, hem evlenenlerin rızasıdır. İkinci mühim şart evlenen erkeğin veya tarafının kız tarafına bir miktar mal vermesidir. Bu kızın "fiat"ı değildir. Çünkü evlenme "satın alma muamelesi" telâkki olunmaz. Bu, sadece kızın terbiyesi için yapılmış masrafa iştiraki ifade eder.

5. Bahadır Dülger, *Türk Tarihi ve Hukuk*[109]

İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi hukuk tarihi ordinaryüs profesörü sayın Sadri Maksudi Arsal yirmi üç senelik bir ilmî araştırmanın mahsulü olan çok ehemmiyetli bir kitabın birinci cildini neşretmiş bulunuyor. *Türk Tarihi ve Hukuk* adını taşıyan bu kitap İslâmiyetten evvelki devirdeki Türk cemiyetlerini ele alarak Türk tarihinin ana hatlarından, tarihî Türk devletlerinin kuruluşundan ve hukukî müesseselerinden, Türk kavimlerinin hukukî örf ve âdetleri, türe ve yasalarından, Türk hukukunun dayandığı ahlâkî ve hukukî esaslardan bahsediyor.

Sayın profesörün kitabının mukaddimesinde bahsettiği gibi, şimdiye kadar tedvin edilmemiş Türk hukuk tarihi ilmi bakımından bu mevzuda dünyada ilk defa neşredilmiş bir eser olmak itibariyle, *Türk Tarihi ve Hukuk*'un müstesna ve temel mahiyetini taşıyan bir yeri olacaktır.

Sadri Maksudi Arsal, Türk milletine bu eseriyle pek büyük bir hizmeti ifa etmiş oluyor. Sayın âlimimiz bu hizmetin büyüklüğü hakkında tam bir şuura sahiptir ve düşüncelerini şöyle ifade etmiştir: "Türk hukukî tarihi inkişaf ettikten sonra dahi bu ilmin tarafımdan tesbit edilmiş umumî çerçevesi, mühim hukukî müesseselerin mahiyeti, türlü devirlerde Türkler arasında hâkim olan hukukî telakkiler hakkındaki fikir ve kanaatlerim bu ilmin katî olarak tesbit edilmiş esasları olarak yaşayacağını kuvvetle ümit ediyorum".

Türk tarihinin ilim yoluyla incelenmemiş bir tarafı böylece aydınlanır ve bu yeni ilme bu kitapla bir istikamet verilirken yayınlama zamanı itibariyle de bu kitabın pek büyük bir manevî tesir icra edeceğine işaret etmekten kendimi alamıyorum.

Tanzimattan itibaren düşülen kötü garp taklitciliği içinde, millî şuuru uyanan bütün münevverler, içtimaî müesseselerimizin hepsinde Türke hâs olan tarafların hasretini çekmişlerdir. Yirmi beş senelik bir cumhuriyet idaresinden sonra bile bu hasret dindirilmemiş ve garp taklitciliğinden vaz geçilmemiştir. Bugün milliyetçilik şuuru, her şeyde Türkü aramak cereyanı ve intibak etmeğe çalıştığımız garp medeniyetine kendi millî hasletlerimizi getirmek ve o çerçeve içinde orijinal bir Türk medeniyeti yaratmak iştiyakı yeniden uyanmış bulunuyor. *Türk Tarihi ve Hukuk*, kendini bu yeni fikir cereyanlarına kaptırmış olan şuurlu Türk milliyetçilerine büyük bir kuvvet menbaı olacaktır. Bu itibarla ben, kitabın ilmî kıymeti kadar onun milliyetçilik cereyanına vereceği kuvvet ve istikameti de ehemmiyetli buluyorum ve her Türk milliyetçisinin bu müstesna esere kütüphanesinde yer ayırmak mecburiyetini hissedeceğinden emin bulunuyorum.

6. Coşkun Üçok, *Türk Tarihi ve Hukuk*[110]

Çok değerli hocam İstanbul Üniversitesi Hukuk F[akültesi] Ordinaryüs Profesörü Sadri Maksudi Arsal'ın uzun yıllardır yayınlanmasını beklediğimiz ve uzun yıllar süren çalışmalarının mahsulü olan *Türk Tarihi ve Hukuk* adlı büyük eserinin yalnız İslâmiyet'ten önceki devirden bahseden 1. cildi İstanbul Üniversitesi tarafından yayınlanarak (nu. 336) Türk tarihi ve hukuku ile ilgilenenlerin istifadesine sunulmuş bulunmaktadır.

---

109 Bahadır Dülger, "Bugünlük, *Türk Tarihi ve Hukuk*", *Tasvir*, nr. 928, 1 Mart 1948, s. 5.

110 Coşkun Üçok (Doç.Dr.), "Yeni Bir Eser: Türk Tarihi ve Hukuk", *Ulus*, [nr. 9580], 14 Mart 1948, s. 6. Sadri Maksudi'nin halefi olan Üçok'un ders kitabının ilk baskısı iki yıl önce yayınlanmıştı: *Türk Hukuk Tarihi Dersleri*, İstanbul, Kenan Matbaası, 1946, 151 s. Bu kitabın on yıl sonra yayınlanan ikinci baskısı hakkında Kemal F. Arık'ın tanıtım yazısı için bkz. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, XII/2, 1957, s. 142-143.

19. yüzyılın başlarında Tarihçi Hukuk Mektebinin kurulmasından sonra bilhassa hızlanmış olan Hukuk Tarihi araştırmaları sonucunda her ileri memleketin geçmişteki hukukî gelişmesi ve olgunlaşması tespit edilmiş ve her memleket üniversitelerinde o memleketin millî hukuk tarihi, hukuk fakültelerinin en önemli dersleri arasında yer almış olduğu halde Türk Hukuku Tarihi alanındaki çalışmaların ve üniversitelerimizde Türk Hukuku Tarihine yer verilmesinin geçmişi maalesef çok gerilere kadar uzanamamaktadır. Kitabın önsözünde de belirtildiği gibi "Türk Hukuku Tarihi" kürsüsü ilk defa olarak 1925 yılında ve Ankara Hukuk Fakültesi'nde kurulmuş ve bu derse verilen büyük önemin bir nişanesi olarak da o zamanki başbakan İsmet İnönü bu dersin fahri profesörlüğünü kabul etmişti. Dersi fiilen okutmak vazifesi de Profesör S. M. Arsal'a verilmişti. İşte Profesör S. M. Arsal o zamandan bu kitabın yayınlanmasına kadar geçen 22 yıllık gibi bir süre içindeki çalışmalarını *Türk Tarihi ve Hukuk* adlı eserinde yayınlamaya başladı.

Bu eser yeni ve millî bir ilim yaratmak yolunda yapılmış ilk ve hemen söyliyelim ki çok başarılı bir deneme olmuştur. İslâmiyetten önceki Türklerden zamanımıza yazılı hiçbir hukuk kaynağı kalmamış veya kalmışsa da henüz ele geçmemiş olduğu ve Türklerin muhtelif devirlerde muhtelif ülkelerde başka başka hukuk sistemlerine uydukları düşünülürse böyle bir çalışmada yenilmesi gereken güçlükler kendiliğinden ortaya çıkar. Müellif eserinde bu güçlükleri yenmekten çekinmemiş ve Türklerin muhtelif ülkelerdeki kültürlerine ait, hukukî bakımdan içinde herhangi bir bilgi bulunması melhuz olan kaynakları yani; kitabeleri, Uygur edebiyat ve vesikalarını, hikâye masal ve sözlü edebiyatını, Çin, Arap, İran ve Bizans kaynaklarını incelemiş ve topladığı bilgiyi bir sistem içinde ve sentez kaidelerine hakkiyle uyarak bize bildirmiştir.

Profesör Arsal kitabının önsözünde şu sözlerle kendisinin yenmek mecburiyetinde kaldığı güçlükleri açık bir şekilde ifade etmiştir:

"Biz Türk Hukuku Tarihiyle uğraşmağa başladığımız zaman büyük Türk ırkının tarihi, hukuk bakımından tetkik edilmemiş, Türklerin tarihî hayatındaki hukukî inkişaf safhaları, tarihî devirlerin hukukî teşkilâtı ve bu teşkilâtın istinat ettiği ahlâkî ve hukukî telâkkiler tespit edilmemişti.

Hülâsa yeryüzünde pek çok devletler kurmuş, asırlarca Asya, Avrupa ve Afrika'da birçok ülkeleri idare etmiş olan büyük milletin hukuk tarihi yazılmamıştı.

Meydanda mevzuu, unsurları tespit edilmiş, anahatları çizilmiş Türk Hukuku Tarihi adlı bir ilim yoktu.

Onun için Türk Hukuku Tarihi Profesörünün vazifesi ancak mevcut bir ilmin esaslarını izahtan ibaret olmayıp, okutacağı malzemeyi hazırlamak, tâbir caizse, okutacağı ilmi yaratmağa çalışmak da bu profesörün vazifesi idi.

Bu şartlar içinde Türk Hukuku Tarihi profesörünün vaziyeti gideceği yolu da kendisi yaparak seyahat eden bir yolcunun durumuna benziyordu".

Eser bu güçlükleri yenen bir rehber olmaktan başka şu bakımlardan da ayrıca önemlidir:

1. Bu eserde Türk boylarının İslâmiyetten önceki zamanlarına ait karışık ve henüz hakkiyle işlenmemiş olan tarihi açık ve berrak bir şekle sokulmuş, dağınık ve tezatlı bilgiler birbirine bağlanmış, doğrusu ve yanlışı ortaya konmuştur.

2. Tarihimizin bütün müspet olayları objektif bir görüşle belirtilmiş ve eserin hiçbir yerinde objektiflikten, bitaraflıktan vaz geçilmemiştir.

3. Türklerin kültür eserleri üzerinde israrla durulmuş, bunlara lâyık oldukları yer ve önem verilmiş, müellifin fikir ve görüşlerinin dayandığı kaynaklar gösterilmiştir.

Bütün bunlara müellifin her zamanki berrak ve akıcı üslubunun esere verdiği üstünlük de eklenecek olursa bu eserin başarısı ve değeri ancak ifade edilmiş olabilir.

Eser yalnız tarihçileri, hukukçuları değil, her münevver Türk'ü ilgilendirecek, her Türk gencine millî benliğini kavramak yolunda iyi bir rehber olacak mahiyettedir.

Eserin sonunda eski Türklerin kullanmış oldukları hukukla alâkalı istilahları ihtiva eden bir liste ile kitabın yazılması için başvurulan eserlerin hangi sayfalarda anıldıklarını gösteren diğer bir listenin bulunması eseri inceliyenlere ayrıca kolaylıklar sağlamaktadır.

Eseri bütün Türk münevverlerine ve Türk gençliğine ısrarla tavsiye eder, eserin devamının da müellif tarafından kısa bir gelecekte aynı başarı ve titizlikle yayınlanmasını da temenni ederiz.

EK 3

Dünyada İki Türlü Hayat Telâkkisi Karşı Karşıya*

Profesör Sadri Maksudi

Bugün dünyada iki türlü hayat felsefesi, iki türlü içtimaî hayat reçetesi mücadele halindedir ve bu mücadele çok had bir safhaya girmek üzeredir. Bu hayat telâkkilerinden biri medeni beşeriyetin bütün ananevi kıymetlerini, bütün yüksek felsefî hukukî prensiplerini kabul eden siyasî hürriyet ve hukukî müsavat esaslarına dayanan bir cemiyet telâkkisidir. İkincisi madde ve maddedeki kuvvetlerden[111] başka bir varlık tanımıyan, fakir amele sınıfının diktatörasına[112] ve müşterek mülkiyet esasına kurulmuş bir cemiyet telâkkisidir.

Bunlardan birinin ismi liberal demokrasidir. Bu içtimaî felsefenin gerçekleşmiş şeklinin en bariz misali Birleşik Amerika Devleti'nin teşkilatıdır. İkincisinin ismi komünizmdir. Bu içtimaî idealin az çok gerçekleşmiş şekli bugünkü Rusya'daki teşkilattır. Bu iki içtimaî felsefenin her ikisinin de istinat ettiği felsefî esaslar vardır. Biz bu makalede bu iki içtimaî telâkki arasındaki farkları tebarüz ettirmeğe çalışacağız.

Milletlerin tarihinde görülen hâdiseler sosyolojik bakımdan tetkik olunduğu zaman bir hakikat inkâr edilemeyecek bir şekilde göze çarpıyor. Bu hakikat şudur: *Milletlerin içtimaî ve tarihî hayatı iki nevi âmilin tesiri altında inkişaf ediyor*: 1. *Manevî ruhî âmiller*: Dinî tesirler, felsefî cereyanlar, ilimler, ilmî hakikatler[113], 2. *Tabiî ve felsefî âmiller*: Milletlerin yaşadığı muhitin iklimi, tabiî ve iktisadî şartları.

Bütün bugünkü ve tarihî milletlerin -en iptidaî milletler dahi dahil- fikir cereyanları[nın] en mühim tesiri altında yaşamış ve inkişaf etmiş olduğunu görüyoruz. İdealist mütefekkirlere göre fertlerin hayatında ruh, ruhî hayat insanın cismanî hareketlerinde hâkim olduğu gibi milletlerin hayatında da ruhî, fikrî âmiller, yayılmış ideolojiler, fikir cereyanları ilk mühim âmillerdir. Beşeriyet içinde yalnız maddi âmillerin tesiri altında yaşıyan milletler görülmediği gibi, münhasıran manevî âmillerin itkisi altında yaşıyan milletler de görülmemiştir. Beşeriyeti yürüten,

---

* "Dünyada İki Türlü Hayat Telâkkisi Karşı Karşıya", *Tasvir*, sy. 201, 21 Ekim 1945, s. 3, 7.

111 [Metinde "kavimlerden". Yazıdaki "madde ve maddede mündemiç kuvvetler" kullanımı esas alınarak düzeltildi].

112 [Metinde iki yerde "diktatura" şeklinde geçiyorsa da daha çok "diktatöra" şeklinde yazmıştır].

113 [Bundan sonra bir satır düşmüştür].

milletleri tekâmüle sevkeden âmiller büyük fikirler, büyük ideal ve ideolojilerdir. Hayır, adalet, insanın bizatihi bir kıymet olması, fertlerin tabiî hakları, fertlerin hürriyeti, fertlerin müsavatı, ruh, ruhun bakası gibi yüksek fikirler beşeriyetin kültürce yükselmesinde, gelişmesinde çok büyük rol oynamış fikirlerdir.

Beşeriyet hayatında mühim rol oynamış fikirler, bu yukarıda saydığımız fikirlere münhasır değildir. Her devirde medenî milletler içinde zuhur eden büyük şahsiyetler, büyük mütefekkirler ortaya yeni yeni fikirler, yeni yeni idealler atmışlardır. Beşerî kültürün inkişafı bu yeni fikirler, yeni görüşler, yeni idealler sayesinde vuku bulmuştur.

İdealistlere göre beşeriyet tarihinde felsefî ve ahlakî fikirlerin oynadığı rolü hiçbir tabiî veyahut iktisadi âmil oynamamıştır. Emperyalistlerin bu görüşü metafizik görüşlerle iltibas ettirilmemelidir. Tamamı ile positivist, müsbet görüşlü idealistler dahi bu fikirdedir. Her ifade edilen ortaya atılmış fikir gerçekleşmek istiyen bir dinamik kuvvettir; misal için siyasî hürriyet milletin hâkimiyeti fikrini alalım. Bu fikir yüz elli yıl önce ancak mütefekkirler tarafından ortaya atılmış bir idealden ibaretti. Fakat bu ideal aynı zamanda Avrupa milletleri için bir siyasî programdı, yani bu kelimelerle ifade edilmiş fikirde bir siyasî program mündemiçti. Bu siyasî ideal, bu fikir kendisinde mündemiç kuvvet sayesinde Avrupa milletlerinin siyasî inkişafında en müessir âmil olmuştur.

I. İdealist Demokratların Hayat Telâkkisi

Bugün Avrupa'da idealistlerin siyaset sahasındaki fikirleri, içtimai felsefeleri işlenmiş, tebellür etmiş bir halde bulunuyor. Bu idealist ve demokratik felsefe kaba taslak şöyle hulâsa edilebilir: İnsan (her fert) bizatihi bir kıymettir. Ferdin hiç kimse tarafından nez'edilmesi caiz olmıyan tabiî hakları vardır. Fert üzerinde hiç kimsenin, hiçbir müessesenin bu cümleden devletin dahi tahakküm hakkı yoktur.

Ferdin istediği şekilde yaşamak, istediği şekilde düşünmek, istediği şekilde inanmak, istediği şekilde çalışmak, istediği mesleği intihap etmek hakkı vardır. Bütün bu sahalarda fert tamamı ile hürdür ve hür olmalıdır. Ferdin hürriyetinin yegâne hududu diğer fertlerin hürriyetidir. Devletin salâhiyeti mutlak değildir. Onun vazifesi fertler arasında vukubulması mümkün çarpışmalara, bir ferdin diğer ferdin hürriyetine tecavüzüne mani olmaktan ibarettir.

Devlet ahalinin, fertlerin efendisi değil ancak hâdimidir. Devlet idaresine sınıf, cins ve servet farkı gözetmeksizin bütün reşid vatandaşlar iştirak etmelidir. Hâkimiyet bütün halka aittir. Hususi mülkiyet tabiî ve faydalı bir müessesedir. Mülkiyet faaliyet ve içtimaî inkişaf âmil[i]dir. Fakat mülkiyet hakkı da mutlak değildir. Bu haktan istifade şekilleri makul kanunlarla tanzim edilmelidir. Bu haktan suiistimallere imkân bırakmamalıdır. Servetin mahdut ellerde temerküzü, birikmesi zararlıdır, buna mâni olmak bir zarurettir. İnsanın maddî hayatından başka bir ruhî hayatı vardır. Bu sahada fikirlerin, kanaatlerin, inanların büyük rolü vardır. Fikir, vicdan sahaları tamamı ile serbest olmalıdır.

İşte bu hayat telâkkisi, bu içtimaî ideal liberal demokrasi hâkim olan camiaların görüşüdür. Bu içtimaî ideali gerçekleştiren devletin en parlak misali Amerika'nın Birleşik Devletleridir.

II. Marksistlerin Hayat Telâkkisi

Bu ideal ve liberal görüşün tam zıddı olan görüş on dokuzuncu asrın en büyük maddiyetçi mütefekkiri olan Karl Marks'ın (1818-1883) görüşüdür. Marks'a göre felsefî fikirlerin, dinî telâkkilerin, umumiyetle ideallerin beşeriyetin tarihî hayatında, içtimaî teşkilatında hiçbir rolü yoktur. Beşeriyet tarihinde, içtimaî hayatta yegâne müessir olan âmil *iktisadî âmildir, yani*

maddî hayat vasıtalarını istihsal usulleridir. Bütün diğer hâdiseler, hukukî hayat, siyasî hayat, bütün kültür mahsulleri -felsefî hayatlar, dinler, ilimler- hepsi iktisadî temel üzerine kurulmuş binalardır (*überbau*). Hattâ insanların şuuru dahi istihsal usullerinin insan kafasında inikâsından başka bir şey değildir. Karl Marks'ın bu telâkkisi tarihî bir maddiyetçilik (*matérialisme historique*) ismi ile malûmdur. Bugün bu görüş muzır Marksistlere münhasır kalmayıp bütün dünyada Marksist amelenin de akidesi ve hayat telâkkisi olmuştur.

Karl Marks'ın 1848'de neşrettiği, bütün dünya amelesine hitap eden *Komünist Manifest* ismi ile malûm beyannamesi Marks'ın talimini kabul edenler için bir mücadele programı idi. Bu manifestde mücadele usulleri gösterildiği gibi Marks'ın hayat telâkkileri de kısaca izah edilmişti. Bu beyanname amele muhitlerinde çok derin izler bıraktı. Avrupa'da amele hareketleri tarihinde bir dönüm noktası oldu. O zamana kadar katî bir programdan, beynelmilel otorite sahibi bir şeften mahrum olan dünya amelesi Marks'da bir şef, onun taliminde bir hayat programı buldu. Birçok amele teşkilâtı Marks'ın beyannamesindeki fikirleri ancak bir mücadele programı olarak değil, münakaşa götürmez hakikatler, inanılması lâzım akideler gibi kabul ettiler. Bu andan itibaren Avrupa'da sosyalizm, Marksizm şeklinde yayılmağa başladı. Marksizm vasıtası ile hayata maddiyetçi bakış Avrupa amelesi arasında yayıldı. Sosyalist amele sınıfı dinî telâkkilerden, millî ananelerden yavaş yavaş uzaklaştı. Avrupa amelesi arasında hıristiyanlığın hâkimiyeti zail oldu. Hıristiyanlıkla beraber bu dine istinat ettirilmiş ahlâk da gevşedi.

Hıristiyanlık ve hıristiyan ahlâkı yerine Marksistler yeni akideler ikame etmeğe çalıştılar.

1. Bu akidelerin en mühimi maddiyetçilik esası idi. Marksistlere göre ruh, ruhun bakası, basübadelmevt gibi dinî ve felsefî mefhumlar birer hayal ve hurafeden ibarettir. Mevcudiyeti muhakkak olan ancak madde ve maddede mündemiç kuvvetlerdir. Bunun haricinde hiçbir şey yoktur. Her şey maddenin inkişafı mahsulüdür.

2. Marksizmin ikinci mühim akidesi de *sınıf mücadelesi* idi. Her devirde sınıflar hâkimiyet için mücadele etmişlerdir. Sınıf mücadelesi bir içtimaî kanundur. Belgan? [Önce] asiller hâkimler[d]i, sonra sermaye sahipleri, burjuvazi hâkim oldu. Bundan sonra hâkim olacak sınıf farkı? "*proletariat*"tır, amele sınıfıdır. Bugün amele sınıfı zengin sermaye sahipleri tarafından istismar edilmektedir. Teşkilât yaparak sistemli bir şekilde kapitalistlerle mücadele etmek amele sınıfının vazifesidir. Mücadele amansız olmalıdır, istikbalde hâkimiyet amele sınıfına geçecektir. Bu mücadele kapitalist rejim zail oluncaya kadar devam edecektir.

3. Üçüncü mühim akide proletariat diktatörası idi. Bugünkü her ferdi devlet idaresine iştirak ettiren liberal ve demokratik devlet hakikatte burjuvazinin emellerine hizmet eden bir devlettir. Bu devlet burjuvazinin elinde bir tahakküm vasıtasıdır. Devlet idaresi proletaryat eline geçmelidir. Devlet idaresi proletaryatın inhisarı olmalı. Demokratik devlet yerine proletaryat diktatörası kaim olmalıdır. Zenginler, sermaye sahipleri devlet idaresinden uzaklaştırılmalıdır.

4. Marksizmin dördüncü mühim akidesi de müşterek mülkiyet esasıdır. Bütün servet kaynakları, bütün istihsal vasıtaları sosyalist camia efradının müşterek mülkî (*sic*.) olmalıdır. Umumî servetten her fert ancak çalışması nisbetinde istifade edebilmelidir. Kapitalin mahdut ellerde toplanması tedrici surette müşterek mülkiyet usulüne ulaştıracaktır.

5. Beşinci mühim akide beynelmilellik esası idi. Bütün dünya proletaryatı menfaatleri mütesanit olan bir küldür. Milliyet esası sosyalist amelenin birleşmesine mâni olan âmildir. Milliyet esası yerine beynelmilellik esası (*internationalisme*) kaim olmalıdır. Marksizmin esas temelleri

bundan ibarettir. Marks'ın beyannamesi bütün dünya amelesine hitap ediyordu, bütün dünya amelesinin birleşmesini tavsiye ediyor, bu suretle tıpkı katolik dini gibi marksizm de bütün dünyaya yayılmak, cihanşümul bir hayat telâkkisi olmak emelini taşıyordu.

Son seksen yıl zarfında marksizm hakikaten dünyaya yayıldı. Son bir asır zarfında hiçbir cereyan, hiçbir talim dünyada Marksizm kadar rağbet bulmamıştır. Marksizmin yayılmasının sebepleri pek çoktur. Biz burada bunlardan uzun uzadıya bahsedecek değiliz. Zeylen şunu söyleyebiliriz ki, bu Marksizmin intişarının en mühim sebepleri ikidir:

1. Biri Kontinantal Avrupa'da hâkim burjuvazinin hodbinliği ve ahlâkî sukutudur. Burjuvazi Avrupa beşeriyetinin tarihî inkişafının mecburi kıldığı iktisadî ıslahatı yapmak lüzumunu kavramıyor, bu ıslâhatı yapmak istemiyordu. Aynı zamanda bu burjuvazinin ananevî ahlâkı da gevşemişti. Burjuvazinin ne hıristiyanlığı samimi idi, ne de beşeriyet tarihinde müsbet rol oynamış yüksek felsefî ve ahlâkî prensiplere sadakati tamdı. Burjuvazinin hayatında yegâne muharrik kuvvet menfaat, zevk ve safa olmuştu.

2. İkinci âmil, Avrupa'nın idealist münevverlerinin gafleti, felsefî basiretten mahrum bulunması idi. Emperyalist münevverler, ciddi bir fikir cereyanı yaratarak, ellerindeki manevî vasıtaları kullanarak sermaye sahiplerini iktisadî ıslahatı yapmağa mecbur etmek için çalışacakları yerde amele sınıfı ile sermayecilerin mücadelesi karşısında lâkayt seyircileri oldular. Emperyalist münevver maddiyetçi hayat görüşünü mağlup etmek için idealist felsefenin mahiyetinde mündemiç üstünlük, bu felsefenin bizatihi rüçhanı kâfi gelecektir zannediyorlardı. Bu burjuvazinin hodbinliği, ahlâkî sukutu ve emperyalist münevverlerin ihmali neticesinde Marks'ın hayat telâkkisi Avrupa memleketlerinin hepsinde az çok yayıldı. Fakat hiçbir memleketde Marksizm Rusya'daki kadar rağbet görmedi. Bir zaman geldi Rusya'nın hemen hemen bütün münevverleri Marksist oldu.

İki Hayat Telâkkisi Karşı Karşıya[114]

Avrupa bu vaziyette iken Birinci Dünya Harbi patladı. Eğer bu harbe Kontinantal Avrupa burjuvazisine nisbetle ahlâkı çok daha sağlam kalmış olan Anglo-Saksonlar müdahale etmiş olmasalardı Birinci Cihan Harbi, Fransa ve Almanya burjuvazisinin mağlûbiyeti, Marksizmin zaferi ile neticelenecekti. Fakat bu Birinci Cihan Harbi neticesinde Avrupa'nın büyük devletlerinden birinde, Rusya'da Marksizm yerleşti. 1917'de mağlûp olan Rusya'da Rus komünistleri (bolşevikler) bir ihtilâl yaparak siyasî iktidarı ele geçirdiler. Bu ihtilâlin başında bulunan Lenin'le Stalin Marks'ın hayat telâkkisine uygun olarak bir devlet kurmağa koyuldular. Marks'ın eserlerinin bugünkü kapitalist rejimin hukukî ve iktisadî teşkilâtını tenkit eden kısmı çok tafsilli idiyse de, bu eserde müstakbel Marksist camiasının teşkilâtı hakkında sarih ve mufassal talimat bulunmuyordu. Onun için Lenin'le Stalin'in kurdukları teşkilât Marksizm teşkilâtı olmaktan ziyade Lenin'le Stalin'in kafasından doğmuş orijinal bir teşkilâttı. Bununla beraber bu teşkilâtta Marksizmin en mühim esasları gerçekleştirilmişti:

Bütün teşkilât maddiyetçilik esasına dayanıyordu. Onun için bolşevikler bidayette dinle mücadeleye giriştiler. Birçok yerde kiliseler, camiler, her türlü mabetler kapatıldı. Ruhanîler türlü şekilde tazyik ve takiplere maruz kaldılar. Büyük şehirlerde dinsizler cemiyetleri (bunlara Allahsız cemiyeti ismini vermişlerdi) kuruldu. Eski, fertlerin hakları mevcudiyeti telâkkisine dayanan hürriyetperver hukuk yerine içtimaî vazifeleri kabul eden yeni kanunlar ikame edildi.

---

114 [Yazının akışını dikkate alarak bu başlığı ekledik].

Fertlerin tabiî hürriyetleri, hususî mülkiyet inkâr olundu. Sınıf mücadelesi esasına istinaden bütün mal sahiplerinin malları, evleri, paraları, malikâneleri, hulâsa her şeyleri müsadere olundu. Kendileri haklardan mahrum birer parya derekesine indirildiler.

1939'da İkinci Dünya Harbi başladı. Bu harbin de en yakın sebebi Alman emperyalizmi idi, diğer tabirle Almanya'nın komşu ülkeleri birer istismar sahası (*lebensraum*) haline indirmek arzusu idi.

İkinci Dünya Harbi başladığı zaman Avrupa'nın şarkında komünist partisi tarafından idare olunan 140 milyon nüfuslu Rusya vardı. Garpte şeklen başka olmakla beraber her ikisi kapitalistler tarafından idare olunan Almanya ile Fransa vardı. Bu iki memleketin her ikisinde demokrasi bozulmuş bir halde idi. Almanya'da Hitler'in istibdadı hâkimdi. Fransa da bir nevi siyasî buhran geçiriyordu. Fransa adedi gayrı tabiî bir şekilde çoğalmış partilerin mücadelesi yüzünden istikrarlı bir hükûmet teşkilinden âciz bir hale gelmek üzere idi.

Eğer İkinci Dünya Harbi'ne Anglo-Saksonlar iştirak etmemiş olsalardı Almanya'nın mağlûbiyeti bütün Avrupa için bir bolşeviklik şeklini almış olan komünistlik zaferi şeklini alacaktı. Bütün Avrupa'da Rus komünistliği şeklini almış olarak Marksizm yerleşecekti. Bu sefer dahi Avrupa'yı Anglo-Saksonlar kurtardılar. Fakat bu sefer ancak Avrupa'nın yarısını kurtarabildiler. Avrupa'nın şarki kısmı, Polonya, Şarki Almanya, Çekoslovakya, Macaristan, Rumanya, Bulgaristan, Yugoslavya bolşevik nüfuzu altına düştü. Bu memleketlerde siyasî iktidar bolşevik rejimi taraftarlarına geçti. Bugün Japon denizinden Garpte Almanya'nın ta göbeğine kadar ya doğrudan doğruya Rus bolşevik partisi hâkimdir veyahut Rus bolşeviklerinin nüfuzuna tâbi bolşevizm esaslarına taraftar zümreler hâkimdir. Anglo-Saksonlar sayesinde kurtarılmış garbî Avrupa'da ise idealist felsefeye dayanan liberal demokrasi taraftarları hâkimdir.

Bugün Avrupa'da liberal demokrasi rejiminin taraftar ve hamileri İngilizlerle Amerikalılardır. Bilhassa Amerikalılardır. Harp neticesinde, Avrupa'nın tam ortasında karşılaşan zahirde Amerikalılarla Ruslardı. Hakikatte ise karşılaşan idealist felsefeye müstenit demokrasi rejimi ile maddiyetçi felsefeye dayanan Rusya'yı proletaryat namına idare eden komünist partinin diktatörası rejimdir. Bugün, Avrupa ortasında karşı karşıya bulunan Anglo-Saksonlarla Ruslar değil, iki birbirinden her bakımdan farklı hayat telâkkisidir. Biri, yukarıda işaret ettiğimiz gibi manevî kıymetleri, fertlerin tabiî haklarını, siyasî müsavatını, siyasî hürriyetini, halk hâkimiyetini kabul eden, devlet içinde herkese müsavi haklar veren, dünyada milletlerin hayat hakkını tanıyan, garp milletlerinin felsefî ve ahlâkî ananelerine hürmet eden, Amerika'nın liberal ve demokratik telâkkisi. Diğeri fertlerin haklarını camia mülahazalarına feda eden, demokrasi yerine proletaryat diktatörasını ikame etmek istiyen Rus bolşeviklerinin telâkkisi.

Bu iki, telifi hiçbir zaman kabil olamıyacak derecede birbirinin zıddı olan hayat telâkkilerini temsil eden Anglo-Saksonlarla Ruslar müşterek düşmanları mağlûp edinceye kadar biri diğerinin yüzüne bakmağa, felsefî ve siyasî simasını tetkik etmeğe fırsat bulamamışlardı. Ancak şimdi harp durduktan, harp hamle ve heyecanları geçtikten sonradır ki biri diğerinin hakiki felsefî ve siyasî simasını görmeğe başladı. Şimdi eski harp arkadaşları anladılar ki, müşterek düşmanla mücadele senelerinde çok yakın gibi görünen harp arkadaşları birbirinden ne kadar uzakmış! Amerikalıları, bolşeviklerin bütün yakın ve uzak komşu milletleri siyasî nüfuzları altına almak temayülü, hiç uzlaşma kabul etmiyen siyasetleri şaşırttı. Rusları, Amerikalıların liberal ananelere bağlılığı, demokrasi rejimine sadakatini Avrupa'da da her yerde demokratik rejimin hâkimiyetini temin için birçok şeyleri göze almaları ihtimali hayrete düşürdü. Bugün her iki taraf hayret içindedir. Fakat her iki taraf hayretini izhardan, vaziyeti olduğu gibi ifadeden

içtinap etmektedir. Amerikalılar bolşeviklerin idare usulünün bir diktatöra olduğunu bildikleri halde Rusların demokrat olduğuna inanır gibi hareket ediyorlar.

Ruslar Amerikalıların siyasî görüşlerinin, siyasî rejimlerinin kendi bolşevik görüşlerinin, kendi rejimlerinin taban tabana zıddı olduğunu pekâlâ bildikleri halde bunu itiraf etmekten itina ile kaçınıyorlar. Bilâkis Amerikalılara hiç gülmeksizin biz de demokratız, rejimlerimiz aynıdır, diyorlar. Bu riyalı nezaket yarışı ne kadar zaman devam edecekti? Bunu bilmiyoruz. Fakat emperyalist ve hürriyetçi cereyanla maddiyetçi ve diktatöra taraftarı cereyanın mücadelesi karşısında hiçbir fert, hiçbir millet lâkâyt kalamaz. Hem fertler için hem milletler için bu iki cereyan, bu iki hayat görüşü arasındaki felsefî ve fikrî farkları derinden kavramak ve ona göre bir ruhî durum almak bir zarurettir, bir vazifedir.